

પ્રબંધ ચોથો

અધિકાર તેરમો

★ મિથ્યાત્વ-ત્યાગ અધિકાર ★

[૩૮૪] મિથ્યાત્વત્યાગતઃ શુદ્ધં સમ્યક્ત્વં જાયતેઽઙ્ગિનામ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય યતિતવ્યં મહાત્મના ॥૧॥

અનુવાદ : મિથ્યાત્વના ત્યાગથી જીવોનું સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ થાય છે. એટલે મહાત્માઓએ એના (મિથ્યાત્વના) ત્યાગ માટે પ્રયત્ન કરવો.

વિશેષાર્થ : સમ્યક્ત્વના અધિકાર પછી આ મિથ્યાત્વ વિશેનો અધિકાર પૂજ્ય શ્રી ઉપાધ્યાયજી મહારાજે લખ્યો છે. સમ્યક્ એટલે સાચું અને મિથ્યા એટલે ખોટું. સમ્યક્ અને મિથ્યા એ બંને શબ્દો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. મોક્ષમાર્ગ માટે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેની અનિવાર્યતા છે. એમાં પ્રારંભની દૃષ્ટિએ સમ્યગ્દર્શન અર્થાત્ સમક્તિ સૌથી મહત્ત્વનું છે. એ પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવે ઘણો ભારે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. મિથ્યાત્વ એટલે અજ્ઞાન. સમ્યગ્દર્શન એ પ્રકાશ છે. મિથ્યાત્વ એ અંધકાર છે.

જ્યાં સુધી અંધકાર જાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રકાશ આવી ન શકે. અથવા જેવો પ્રકાશ આવ્યો કે તત્કાલ અંધકારનો નાશ થઈ જાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ, અધ્યાત્મની દૃષ્ટિએ, મોક્ષમાર્ગની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એકંદરે સમગ્ર સંસાર અજ્ઞાનરૂપી અંધકારથી ભારોભાર ભરેલો છે. તિર્યચ ગતિના જીવોની વાત જવા દઈએ અને માત્ર મનુષ્યગતિનો જ વિચાર કરીએ તો પણ મિથ્યાત્વના અંધકારને લીધે સંસારમાં ભ્રમતા જીવો અનેક જોવા મળશે. મોક્ષ શું છે એવી સામાન્ય જાણકારી પણ જેને નથી એવા અનેક લોકો વચ્ચે આપણે સંસારમાં રહીએ છીએ. મોક્ષ શું છે એ જાણ્યા પછી એ પ્રત્યે રુચિ કે ભાવ બિલકુલ ન થતાં હોય એવા પણ કેટલા બધા લોકો જોવા મળે છે. જીવને મિથ્યાત્વ તરફ ખેંચનારાં અને પકડી રાખનારાં સાંસારિક પ્રલોભનો અને પરિબળો પણ ઓછાં નથી.

સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ એક અપેક્ષાએ પરસ્પર સંલગ્ન છે. પરંતુ તે બાજુ બાજુમાં રહેલી એવી કોઈ બે જુદી જુદી નક્કર વસ્તુ નથી કે એકને ઉઠાવી લેવાય તો ત્યાં તત્કાલ માત્ર બીજી જ વસ્તુ રહે. વસ્તુતઃ સમ્યક્ત્વ અને મિથ્યાત્વ બંનેમાં પાર વગરનું વત્તાઓછાપણું અર્થાત્ તરતમતા છે. એટલે એકની માત્રા વધતી જાય તો બીજાની ઘટતી જાય. એટલે સમ્યક્ત્વ વધુ નિર્મળ થઈ શકે છે અને વધુ મલિન પણ થઈ શકે છે. જીવ મિથ્યાત્વ વિશેની પોતાની સમજણ સ્પષ્ટ કરે ને એનો ત્યાગ કરવાનો જેમ જેમ વધુ અને વધુ પુરુષાર્થ કરે તેમ તેમ તેનું સમ્યક્ત્વ શુદ્ધ થતું જાય છે. વળી શુદ્ધ થયેલા સમક્તિને ટકાવી રાખવા માટે પણ ખૂબ ઉદમ એટલે પુરુષાર્થની અપેક્ષા રહે છે. હાથમાં આવેલું સમ્યક્ત્વ ચાલ્યું ગયું હોય એવી પણ અનેક ઘટનાઓ બનતી જ રહે છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે આંતરિક પુરુષાર્થની આ સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા છે.

[૩૮૫] નાસ્તિ નિત્યો ન કર્તા ચ ન ભોક્તાત્મા ન નિર્વૃત્તિઃ ।

તદુપાયશ્ચ નેત્યાહુર્મિથ્યાત્વસ્ય પદાનિ ષટ્ ॥૨॥

અનુવાદ : આત્મા નથી, તે નિત્ય નથી, તે કર્તા નથી, તે ભોક્તા નથી, મોક્ષ (નિર્વૃત્તિ) નથી, તેનો ઉપાય નથી — એમ મિથ્યાત્વનાં છ પદ કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : ભારતીય સાંસ્કૃતિક પરંપરામાં ભિન્નભિન્ન દર્શનોએ આત્મતત્ત્વની અને સંસારના સ્વરૂપની ગવેષણા કરી છે અને આત્મા વિશે દરેકે પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે. ચાર્વાક દર્શન આત્મતત્ત્વમાં અને જન્મજન્માન્તરમાં માનતું નથી. સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વ મીમાંસા અને ઉત્તર મીમાંસા એ દર્શનો આત્મતત્ત્વમાં માને છે અને જન્મજન્માન્તરમાં માને છે. બૌદ્ધ દર્શન આત્માને અનિત્ય માને છે, પણ જન્મજન્માન્તરમાં માને છે. સાંખ્ય દર્શન આત્માને એકાન્તે નિત્ય માને છે. જૈન દર્શન આત્માને દ્રવ્યથી નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય માને છે. જગતના કર્તૃત્વ વિશે ભિન્નભિન્ન દર્શનોનો ભિન્નભિન્ન મત છે. આત્મતત્ત્વની જેવી ગહન, યથાર્થ, બુદ્ધિગમ્ય વિચારણા જૈન દર્શનમાં થઈ છે એવી અન્ય કોઈ દર્શનમાં થઈ નથી. જૈન દર્શન આત્મા વિશે નીચેનાં છ મુખ્ય પદ અથવા સ્થાનક આપે છે :

૧. આત્મા છે. ૨. આત્મા નિત્ય છે. ૩. આત્મા કર્મનો કર્તા છે. ૪. આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે. ૫. મોક્ષ છે. ૬. મોક્ષનો ઉપાય છે.

આ છ પદમાં શ્રદ્ધા ન હોવી એ મિથ્યાત્વ છે. એટલે મિથ્યાત્વનાં છ પદ છે : (૧) આત્મા નથી (૨) આત્મા નિત્ય નથી (૩) આત્મા કર્મનો કર્તા નથી (૪) આત્મા કર્મનો ભોક્તા નથી (૫) મોક્ષ નથી અને (૬) મોક્ષનો ઉપાય નથી.

આત્મા વિશે માત્ર આ છ જ પદ છે અને બીજું કશું નથી એવું નથી. આત્મતત્ત્વની વિચારણા ભિન્નભિન્ન દષ્ટિથી થઈ છે અને તેનાં લક્ષણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વ વિશે પાયાની વાત આ છ પદમાં સમાઈ જાય છે. આ છ પદના પણ ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે. તે આ રીતે : (૧) આત્મા છે અને તે નિત્ય છે. (૨) આત્મા પોતાનાં કર્મનો કર્તા છે અને ભોક્તા છે અને (૩) મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય છે. આ ત્રણ વિભાગને માટે પણ જો એક જ વાક્ય પ્રયોજવું હોય તો એમ કહી શકાય કે નિત્ય એવો આત્મા જો પોતાનાં કર્મોના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વમાંથી મુક્ત થવાનો પુરુષાર્થ કરે તો તે અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ભારતીય દર્શનોમાં આત્મા વિશે જે ભિન્નભિન્ન માન્યતા છે તે મુજબ કોઈક એમ કહે છે કે આત્મા જેવું કશું છે જ નહિ, કોઈક એમ કહે છે કે આત્મા છે પણ તે નાશવંત છે, નિત્ય નથી. કોઈક કહે છે કે આત્મા છે અને તે નિત્ય છે, પણ તે કર્મનો કર્તા નથી. કોઈક કહે છે કે તે કર્મનો કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી. કોઈક કહે છે કે મોક્ષ જેવી કોઈ ચીજ નથી અને કોઈક કહે છે મોક્ષ છે પણ એ માટે કોઈ ઉપાય કરવાની જરૂર નથી. ચાર્વાક મત, બૌદ્ધ મત, સાંખ્ય મત, યાજ્ઞિક મત, માંડલિક મત વગેરેની આત્મા વિશેની અવધારણા કંઈક અસ્પષ્ટ અને અપૂર્ણ છે. જૈન દર્શને આત્મા વિશે જેવું ગહન અને પરિપૂર્ણ ચિંતન કર્યું છે એવું અન્યત્ર ક્યાંય થયું નથી. આમાં કોઈ સંકુચિત અભિમાનની વાત નથી પણ તટસ્થ વિચારણા છે. એટલા માટે જ ઠેઠ પ્રાચીન કાળથી મોટા મોટા અન્યધર્મી દાર્શનિકો પણ જૈન દર્શન તરફ આકર્ષાતા રહ્યા છે.

જ્યાં સુધી આત્મા વિશેનાં આ છ પદમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન ન થાય. સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત તે મિથ્યાદર્શન છે. એ બંને માટે ટૂંકા શબ્દો 'સમ્યક્ત્વ (સમક્તિ)' અને 'મિથ્યાત્વ' વપરાય છે. જ્યાં સુધી આત્મા વિશેની ઊંઘી માન્યતા છે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ છે. કેટલાકનું મિથ્યાત્વ એટલું ગાઢ હોય છે કે છએ પદમાંથી એક પણ પદમાં એમની શ્રદ્ધા હોતી નથી. કોઈક ચાર પદ કે પાંચ પદમાં શ્રદ્ધા ધરાવે, પણ એક અથવા બે પદમાં શ્રદ્ધા ન ધરાવે એવું પણ સંભવી શકે છે. તો પણ એમાં મિથ્યાત્વ તો રહેલું છે. એટલા માટે જીવે આત્મા વિશેનાં આ છ પદમાં બધામાં જ સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવવી જોઈએ. એ એને માટે હિતાવહ છે.

જેઓ મિથ્યાત્વી છે તેઓની માન્યતામાં ક્યાં ક્યાં ત્રુટિ રહેલી છે તે એક પછી એક પદ લઈને આ અધિકારના હવે પછીના શ્લોકોમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સમજાવ્યું છે.

[૩૮૬] एतैर्यस्माद्भवेच्छुद्ध-व्यवहारविलंघनम् ।

अयमेव च मिथ्यात्वध्वंसी सदुपदेशतः ॥३॥

અનુવાદ : આનાથી (છ પદની) વિપરીત માન્યતાથી શુદ્ધ વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન થાય છે. સદુપદેશથી એ મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર થાય છે.

વિશેષાર્થ : 'આત્મા જેવું કંઈ છે જ નહિ' એવી માન્યતા તે મિથ્યાત્વ છે. 'આત્મા નથી' એવી પહેલી માન્યતામાંથી 'આત્મા નિત્ય નથી' ઈત્યાદિ બાકીની પાંચ માન્યતાઓ ફલિત થાય છે અને એમ આવી છ વિપરીત માન્યતાઓ મિથ્યાત્વથી ભરેલી છે. જ્યાં મિથ્યાત્વ હોય ત્યાં વ્યવહાર પણ એ પ્રકારનો હોય. 'આત્મા નથી' એમ માનવામાં આવે તો પછી પ્રેમ, ભક્તિ, વિનય, દાન, દયા, પરોપકાર, સહકાર, સત્કાર, બહુમાન વગેરે વ્યવહારની ઘણી બધી વાતો નિરર્થક કે અનાવશ્યક ઠરશે. એનો અર્થ એ થયો કે એવી વિપરીત અને મિથ્યાત્વયુક્ત માન્યતાથી શુદ્ધ (અથવા શુભ) વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન થાય છે. શુદ્ધ વ્યવહાર અને આત્મા વિશેની ઊંઘી માન્યતા એ બેનો મેળ થઈ શકે નહિ.

પરંતુ જો સાચો ઉપદેશ આપવામાં આવે અને તે ગ્રહણ કરવામાં આવે એટલે કે આત્મા છે, આત્મા ક્ષણિક નહિ પણ નિત્ય છે, મોક્ષ છે અને એનો ઉપાય છે એવી માન્યતા શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારવામાં આવે તો દાન, દયા, શુભાશુભ કર્મ અને તેનાં ફળ, વિનય, ભક્તિ, બહુમાન વગેરે વ્યવહારની બધી વાતો બરાબર યોગ્ય ઠરે અને એમ થાય તો તેથી મિથ્યાત્વનો ધ્વંસ થાય છે. મિથ્યાત્વનો ધ્વંસ થતાં દાન, દયાની લૌકિક પ્રવૃત્તિઓની યોગ્યતા અને યથાર્થતા સમજાય છે. વળી એથી મોક્ષપ્રાપ્તિની પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિની યથાર્થતા પણ દઢ થાય છે. એથી 'આત્મા છે' વગેરે છ પદો અથવા સ્થાનકો જે સમ્યગ્દર્શનનાં કારણભૂત છે તે માટેની શ્રદ્ધા દઢમૂલ્ક બને છે.

[૩૮૭] नास्तित्वादिग्रहे नैवोपदेशो नोपदेशकः ।

तस्य कस्योपकारः स्यात्संदेहादिव्युदासतः ॥४॥

અનુવાદ : નાસ્તિત્વાદિનો આગ્રહ હોય, તો ઉપદેશ પણ ન હોય અને ઉપદેશક પણ ન હોય. તેનો ઉપકાર પણ કોના ઉપર થાય ? કારણ કે તે તો સંદેહ વગેરેને દૂર કરવાથી થાય છે.

વિશેષાર્થ : મિથ્યાત્વનાં છ પદમાંથી પહેલા પદની અહીં વિચારણા કરવામાં આવી છે. કેટલાક માને છે કે આત્મા જેવું કશું જ નથી. તેઓ નાસ્તિવાદી છે અથવા નાસ્તિક છે. તેઓ આત્મામાં ન માનતા હોવા છતાં પણ જો કદાચ જીવનવ્યવહારમાં માનતા હોય તો દાન, દયા, સેવા, પરોપકાર વગેરે તત્ત્વો આવ્યા વગર રહેશે નહિ. જો તેઓ વ્યવહારનો સદંતર લોપ જ કરતા હોય અને આત્મા જેવું કંઈ છે જ નહિ એમ પણ કહેતા હોય તો પછી બીજાના હિત-અહિતની વાત ઘટતી નથી. આમ, જો ઉપદેશ જ ન હોય તો ઉપદેશક પણ ક્યાંથી હોય ? તો પછી ઉપકારની વાત ક્યાંથી બંધબેસતી લાગે ? વસ્તુતઃ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવો ઉપર ઉપકાર થાય છે જ કારણ કે જીવોના સંશયો દૂર થાય તો એમના ઉપર ઉપકાર થાય. આમ નાસ્તિકવાદ જો સ્વીકારવામાં આવે અને એનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો પછી હિતાહિત-ઉપકાર, ઉપદેશ વગેરેની વાતો એની સાથે બંધ બેસશે નહિ.

[૩૮૮] યેષાં નિશ્ચય એવેષ્ટો વ્યવહારસ્તુ સંગતઃ ।

વિપ્રાણાં મ્લેચ્છભાષેવ સ્વાર્થમાત્રોપદેશનાત્ ॥૫॥

અનુવાદ : જેમ બ્રાહ્મણોને મ્લેચ્છ ભાષા સ્વાર્થ પૂરતી બોલવાની છૂટ છે, તેમ જેમને માત્ર નિશ્ચય નય જ ઈષ્ટ છે તેમને માટે વ્યવહાર તો (નિશ્ચયનો) ઉપદેશ કરવા પૂરતો સંગત છે.

વિશેષાર્થ : જેઓ નિશ્ચયવાદી છે તેઓને તો માત્ર નિશ્ચયનય જ ઈષ્ટ છે. તેઓ કહે છે કે વ્યવહાર તો માત્ર નિશ્ચયના અર્થનો ઉપદેશ કરવા પૂરતો છે. તેઓ વ્યવહારને સ્વીકારતા નથી, પણ અપવાદરૂપે એનો આશ્રય લે છે.

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જો તમને માત્ર નિશ્ચયનય જ ઈષ્ટ અને અભિપ્રેત હોય અને એ માટે જ તમારો આગ્રહ હોય તો પછી તમે વ્યવહારની વાત જ શા માટે કરો છો ? એમ કરવાથી તમારો નિશ્ચયવાદ દૂષિત ન થાય ?

આ દલીલનો જવાબ નિશ્ચયવાદીઓ એવો આપે છે કે જે વ્યવહારનો કથંચિત્ આશ્રય લેવામાં આવે છે તે તો નિશ્ચયના સમર્થન માટે જ છે. જેમ કે બ્રાહ્મણોએ પોતાની શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષા જ બોલવી જોઈએ. મ્લેચ્છની યવની ભાષા તેમનાથી બોલાય જ નહિ. બ્રાહ્મણો ન મ્લેચ્છિતવ્યઃ । એમ કહેવાયું છે. વળી કહેવાયું છે કે ‘કંઠે પ્રાણ આવે તો પણ બ્રાહ્મણોએ યવનની ભાષા બોલવા લાયક નથી.’ આવો આદેશ હોવા છતાં વ્યવહારમાં એવા કેટલાક પ્રસંગો ઊભા થાય છે કે જ્યારે પોતાને મ્લેચ્છની ગરજ હોય અને મ્લેચ્છ જો બ્રાહ્મણની ભાષા ન જાણતો હોય, તો પોતાનું કામ કરાવવા માટે એટલે કે સ્વાર્થ માટે થોડીક મ્લેચ્છ ભાષા બોલી લેવી પડે છે. પણ આવી રીતે મ્લેચ્છ ભાષા બોલવાથી મ્લેચ્છ ભાષા પ્રત્યે આદર વ્યક્ત થતો નથી. પોતાના સ્વાર્થ પૂરતો જ તેનો ઉપયોગ થાય છે. તેવી રીતે વ્યવહારનયનો ઉપયોગ નિશ્ચયનયના સ્વાર્થ માટે થાય છે, અન્યથા નહિ. એટલે નિશ્ચયનય દૂષિત થતો નથી.

[૩૮૯] યથા કેવલમાત્માનં જાનાનઃ શ્રુતકેવલી ।

શ્રુતેન નિશ્ચયાત્સર્વં શ્રુતં ચ વ્યવહારતઃ ॥૬॥

અનુવાદ : જેમ શ્રુતકેવલી નિશ્ચયથી શ્રુત વડે કેવળ આત્માને જાણે છે, તેમ વ્યવહારથી સર્વ શ્રુતને જાણે છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાક નિશ્ચયનયવાદીઓ નિશ્ચયનય ઉપર જ ભાર મૂકે છે અને વ્યવહારનું જરા પણ મૂલ્ય આંકતા નથી. તેઓ પોતાના દૃષ્ટિકોણથી જ અર્થઘટન કરે છે. તેઓ ઉદાહરણ આપે છે શ્રુતકેવલીનું. શ્રુતકેવલી કોને કહેવાય ? શ્રુતકેવલી શબ્દનો અર્થ શો ? નિશ્ચયનયવાદીઓ કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાન વડે જે કેવળ આત્માને જાણે છે તે શ્રુતકેવળી. અહીં કેવળ આત્મા એટલે સંપૂર્ણ આત્મા. પરંતુ કોઈ જીવે પોતાના આત્માને સંપૂર્ણપણે જાણ્યો છે કે નહિ તેની પ્રતીતિ શી રીતે થાય ? એટલે વ્યવહારનયનો આશ્રય લેવો પડશે. વ્યવહારનય પ્રમાણે જે જીવ સર્વ શ્રુતને જાણે-ચૌદ પૂર્વને જાણે તે શ્રુતકેવલી, એટલે કે શ્રુતજ્ઞાનને વિશે કેવળી જેવા. શ્રુતકેવલી ભગવંત સકલ જ્ઞાનને સંશયરહિતપણે જાણે છે. વળી શ્રુતજ્ઞાન એટલે આત્મજ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાન જ આત્મા છે. એટલે શ્રુતકેવલી સર્વશ્રુત દ્વારા આત્માને સંપૂર્ણપણે જાણે છે. આમ નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય એમ બંને નયથી 'શ્રુતકેવલી' શબ્દ ઘટાવાય છે.

[૩૯૦] નિશ્ચયાર્થોઽત્ર નો સાક્ષાદ્વક્તું કેનાપિ પાર્યતે ।

વ્યવહારો ગુણદ્વારા તદર્થાવગમક્ષમઃ ॥૭॥

અનુવાદ : અહીં નિશ્ચયનયના અર્થને સાક્ષાત્ કહી શકવાને કોઈ સમર્થ નથી. પરંતુ વ્યવહારનય ગુણ દ્વારા તેના અર્થનો બોધ કરાવવા સક્ષમ છે.

વિશેષાર્થ : નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આત્માનો સંપૂર્ણપણે જેઓએ અનુભવ કર્યો છે તેઓ પણ પોતાના અનુભવને શબ્દમાં યથાતથ્ય વર્ણવવા સમર્થ નથી, કારણ કે એ અનુભવ વચનાતીત છે. એટલે નિશ્ચયનયના અર્થને સાક્ષાત્ કહી શકવા કોઈ સમર્થ નથી. તેમ છતાં વ્યવહારનય નિશ્ચયનયના ગુણનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે. એટલે વ્યવહારનય આત્માને ચેતન, સચ્ચિદાનંદ, જ્ઞાયક વગેરે શબ્દો દ્વારા ઓળખાવે છે. પરંતુ વ્યવહારનયનું પ્રતિપાદન ગમે તેટલું સારું હોય તો પણ અપૂર્ણ જ રહેવાનું. છેવટે એને નિશ્ચયનો જ આશ્રય લેવો પડશે.

આમ નિશ્ચયનયવાદીઓ વ્યવહારનયને ગૌણ માને છે.

[૩૯૧] પ્રાધાન્યં વ્યવહારે ચેન્ન તેષાં નિશ્ચયે કથમ્ ।

પરાર્થસ્વાર્થતે તુલ્યે શબ્દજ્ઞાનાત્મનોર્દ્વયોઃ ॥૮॥

અનુવાદ : જેઓને વ્યવહારને વિશે પ્રાધાન્ય હોય તેઓને નિશ્ચય વિશે ક્યાંથી હોય ? શબ્દાત્મા (વ્યવહાર) અને જ્ઞાનાત્મા (નિશ્ચય) એમ બંનેના સ્વ-અર્થ અને પર-અર્થ સરખા હોય છે.

વિશેષાર્થ : વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયની આ વિચારણામાં વ્યવહારનયવાદીઓની એક દલીલ અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે નિશ્ચયનય જ પ્રધાન છે, તો એના પ્રાધાન્ય માટે કશાકની ગૌણતા હોવી જોઈએ ને ? એક વસ્તુ ગૌણ હોય તો જ બીજી વસ્તુ પ્રધાન ગણાય. પણ ગૌણ વસ્તુ જેવું કશું હોય જ નહિ તો બીજી કોઈ વસ્તુનું પ્રાધાન્ય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? એટલે વ્યવહારનયને ગૌણ ગણીએ તો જ નિશ્ચયનયનું પ્રાધાન્ય જણાશે. મતલબ કે વ્યવહારનયની ઉપેક્ષા થઈ શકશે નહિ. તેવી રીતે જો વ્યવહારનયને પ્રધાન ગણવામાં આવે તો તેથી નિશ્ચયનયની ઉપેક્ષા થઈ શકશે નહિ.

જ્યારે બે નવ સામસામા કે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે એકનો પોતાનો જે અર્થ હોય તે અર્થ બીજાને માટે પારકો કે અસ્વીકાર્ય બને. એટલે બંનેના સ્વાર્થ અને પરાર્થ સરખા હોય છે. નિશ્ચયનયને જ્ઞાનાત્મા અથવા જ્ઞાનસ્વરૂપ તરીકે અને વ્યવહારનયને શબ્દાત્મા અથવા શબ્દસ્વરૂપ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શબ્દ સંકેતરૂપ છે અને જ્ઞાન બોધરૂપ છે. એટલે જેટલા સ્વાર્થ જ્ઞાનાત્માના છે તેટલા પરાર્થ શબ્દાત્માના છે અને જેટલા સ્વાર્થ શબ્દાત્માના છે તેટલા પરાર્થ જ્ઞાનાત્માના છે. એટલે તે દરેકના સ્વાર્થ અને પરાર્થ સરખા અથવા તુલ્ય બની જાય છે. આમ દરેક નવ પોતાના સ્થાનમાં પ્રધાન અને અન્યના સ્થાનમાં ગૌણ બને છે. એટલે બંને નયની ઉપયોગિતા છે.

[૩૯૨] પ્રાધાન્યાદ્ વ્યવહારસ્ય તતસ્તચ્છેદકારિણામ્ ।

મિથ્યાત્વરૂપતૈતેષાં પદાનાં પરિકીર્તિતા ॥૧॥

અનુવાદ : વ્યવહારના પ્રાધાન્યને લીધે તેનો (વ્યવહારનો) ઉચ્છેદ કરનારાનાં તે તે પદોનું મિથ્યાત્વપણું કહ્યું છે.

વિશેષાર્થ : ‘આત્મા નથી’, ‘આત્મા નિત્ય નથી’ વગેરે જે છ પદો મિથ્યાત્વનાં કહ્યાં તેની નિશ્ચય અને વ્યવહારની દૃષ્ટિએ કરેલી વિચારણાનો ઉપસંહાર કરતાં ગ્રંથકારશ્રી અહીં કહે છે કે આ પદો દાનાદિ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ કરનારાં છે. પરંતુ વ્યવહારનું પ્રાધાન્ય અમુક અપેક્ષાએ સ્વીકારવું પડશે. ફક્ત વ્યવહારનય જ જોઈએ, નિશ્ચયનય નહિ જ — એવી માન્યતા જેમ ભૂલભરેલી છે, તેમ ફક્ત નિશ્ચયનય જ સાચો, વ્યવહારનય જોઈએ જ નહિ — એવી માન્યતા પણ અપૂર્ણ છે. વસ્તુતઃ જ્યાં જ્યાં જેનું જેનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યાં ત્યાં તે સ્વીકારીને નિશ્ચય અને વ્યવહાર વચ્ચે સમતુલા જાળવવાથી જ યથાર્થ દર્શન અને યથાર્થ બોધ થાય છે. તત્ત્વગવેષણામાં જડ એકાન્તિકતા બાધકરૂપ બને છે. એટલે ‘આત્મા નથી’ વગેરે છ પદો વ્યવહારનો ઉચ્છેદ કરનારાં હોવાથી મિથ્યાત્વરૂપ જ છે.

[૩૯૩] નાસ્ત્યેવાત્મેતિ ચાર્વાકઃ પ્રત્યક્ષાનુપલંભતઃ ।

અહંતાવ્યપદેશસ્ય શરીરેણોપપત્તિતઃ ॥૧૦॥

અનુવાદ : ચાર્વાક કહે છે કે પ્રત્યક્ષપણે આત્મા દેખાતો નથી માટે તે છે જ નહિ. અહંતા(હુંપણા)નો વ્યવહાર (વ્યપદેશ) તો શરીરથી થઈ શકે છે.

વિશેષાર્થ : ભારતીય દર્શનોમાં ચાર્વાક દર્શન અથવા લોકાયત દર્શન અનોખું છે. તે અઢી હજાર વર્ષ કે તેથી પણ પ્રાચીન મનાય છે. તે આત્મા જેવા તત્ત્વમાં માનતું ન હોવાથી તેને નાસ્તિક દર્શન કહેવામાં આવે છે. ચાર્વાકો ફક્ત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માને છે. જે વસ્તુઓ ઈન્દ્રિયોથી જણાય એટલી જ તે સ્વીકારે છે. શરીર એ જ ચેતન છે. જુદો આત્મા માનવાની જરૂર નથી. જડ તત્ત્વોનો અમુક પ્રકારે સંયોગ થાય તો એમાં ચૈતન્યનો સંચાર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. એટલા માટે ચાર્વાક દર્શનને ભૂતચૈતન્યવાદી કહેવામાં આવે છે. તે આત્મા, પૂર્વજન્મ, જન્માન્તર, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ, ઈશ્વર, કર્મ ઇત્યાદિમાં માનતું નથી. તે કહે છે કે દેહ ભસ્મીભૂત થયા પછી તેનો પુનર્જન્મ નથી. માટે જ્યાં સુધી જીવાય ત્યાં સુધી ખાઈ પીને સુખમાં જીવવું એ તેની ફિલસૂફી છે.

આ શ્લોકમાં ચાર્વાક દર્શનની મુખ્ય માન્યતા બતાવી છે. ચાર્વાક અથવા ચાર્વાકવાદીઓ કહે છે કે આત્મા જેવું કંઈ છે જ નહિ. જો હોય તો દેખાય કેમ નહિ ? જેમ ઘટ (ઘડો), પટ (વસ્ત્ર) આપણે ઈન્દ્રિય વડે નજરે જોઈ શકીએ છીએ, એવી ચીજોના અસ્તિત્વ વિશે આપણે ક્યારેય શંકા કરી નથી. પણ આત્મા વિશે તેમ કહી શકાય એમ નથી. બધા 'આત્મા' 'આત્મા' કહ્યા કરે છે, તો પણ કોઈક તો પોતાનો આત્મા કાઢીને બતાવો તો ખરા, કે જેથી તે કાળો છે કે ગોરો છે, ઊંચો છે કે નીચો છે તેની ખબર પડે. પરંતુ હજુ સુધી કોઈએ પોતાનો આત્મા બહાર કાઢીને બતાવ્યો નથી. એટલે આત્મા છે એમ માનવું એ ભ્રમભરેલું છે.

કોઈક પ્રશ્ન કરે કે જો આત્મા નથી તો અહંતા એટલે 'હું પણા'નો અનુભવ કોને થાય છે ? 'હું સુખી છું' કે 'હું દુઃખી છું' એવો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે ?

એના ઉત્તરમાં ચાર્વાકવાદીઓ કહે છે કે પંચમહાભૂતના એટલે કે પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ અને આકાશના સમુદાયથી જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે તે શરીરને જ આવો અનુભવ થાય છે. તે શરીર એવી જ્ઞાનશક્તિ ધરાવે છે. એ શક્તિ પંચમહાભૂતોના એકત્ર થવાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે એ માટે સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વ માનવાની કંઈ જરૂર નથી.

[૩૯૪] મદ્યાંગેભ્યો મદવ્યક્તિઃ પ્રત્યેકમસતી તથા ।

મિલિતેભ્યો હિ ભૂતેભ્યો જ્ઞાનવ્યક્તિસ્તથા મતા ॥૧૧॥

અનુવાદ : જેમ મધનાં અંગોમાં પ્રત્યેકમાં મધની સ્પષ્ટતા-શક્તિ (વ્યક્તિ) થતી નથી, પરંતુ એકત્રિત થવાથી થાય છે તેમ ભૂતો (પંચમહાભૂત) એકત્રિત થવાથી જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા-શક્તિ (વ્યક્તિ) મનાય છે.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાકવાદીઓ આત્મામાં માનતા નથી. તેઓ ફક્ત પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા શરીરમાં માને છે. હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે શરીર થાય છે કેવી રીતે ? માણસ હાલેચાલે છે, વૃદ્ધ થાય છે, મૃત્યુ પામે છે એ બધું કોણ કરે છે ? કેવી રીતે થાય છે ?

ચાર્વાકવાદીઓ કહે છે કે પંચમહાભૂત એકત્ર થાય છે ત્યારે તેમાંથી દેહ નિર્માય છે અને એમાં હું સુખી છું, હું પુરુષ છું, હું સ્ત્રી છું જેવી જ્ઞાનશક્તિ પેદા થાય છે. એ પંચમહાભૂતો અમુક જ ક્રમે અમુક રીતે ભેગાં થાય ત્યારે એમાંથી જીવોત્પત્તિ થાય છે. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ (તેજ) અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો-પદાર્થોમાં દરેકમાં સ્વતંત્ર રીતે જીવને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી, પણ એ પાંચે અમુક રીતે પિંડરૂપે એકત્ર થવાં જોઈએ. એ માટે ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે જેમ મહૂડાનાં કે ધતૂરાનાં- ફૂલ, ગોળ, પાણી એ પ્રત્યેક મધ એટલે કે મદીરાનાં અંગ છે, પરંતુ તે મદીરા બનાવી શકતાં નથી, પણ પાંચેનું અમુક રીતે મિશ્રણ થાય ત્યારે તેમાંથી દારૂ થાય છે. તેવી રીતે પાંચ મહાભૂતો એકત્ર થતાં તેમાંથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ મહાભૂતોમાં જ્ઞાનશક્તિ પ્રગટ થાય છે. અનાત્મવાદી ચાર્વાકવાદીઓની આ માન્યતા છે.

[૩૯૫] રાજરંકાદિવૈચિત્ર્યમપિ નાડ્મબલાહિતમ્ ।

સ્વાભાવિકસ્ય ભેદસ્ય ગ્રાવાદિષ્વપિ દર્શનાત્ ॥૧૨॥

અનુવાદ : રાજ-રંકાદિની વિચિત્રતા પણ આત્માના બળથી નથી, કારણ કે એવો સ્વાભાવિક ભેદ તો પાષાણાદિકમાં પણ દેખાય છે.

વિશેષાર્થ : આ જગતમાં ગરીબ અને તવંગર, રાજા અને રંક, રોગી અને નીરોગી, સુખી અને દુઃખી આવા આવા ભેદો કેમ દેખાય છે ? કેટલાક કહે છે કે આત્માના તેવા શુભ કે અશુભ કર્મને લીધે તેમ દેખાય છે. પરંતુ ચાર્વાક કહે છે કે એટલા માટે આત્મા જેવો દ્રવ્યને માનવાની કંઈ જરૂર નથી. રાજા અને રંક કે ઊંચ-નીચના ભેદ તો જગતમાં પહેલેથી જ કુદરતી છે. તે પંચમહાભૂતોની ઉત્પત્તિને લીધે છે. હવે તમે જો એમ કહો કે કર્મના ભેદને કારણે એમ થાય છે તો પછી જડ વસ્તુઓમાં, જેમકે પથ્થર(ગ્રાવા)માં કેટલા બધા ભેદ છે ! કોઈ લીલો છે, તો કોઈ કાળો છે; કોઈ લીસો છે, તો કોઈ ખરબચડો છે; કોઈ કઠણ છે, તો કોઈ પોચો છે. પથ્થરમાં ક્યાં આત્મા છે ? પથ્થરે વળી ક્યાં શુભ કે અશુભ કર્મો કર્યાં છે ? છતાં આ ભેદ નજરે જોવા મળે છે. એટલે વસ્તુતઃ એ ભેદ પણ સ્વાભાવિક છે અથવા કુદરતી છે. એટલે જગતમાં પહેલેથી આવી વિચિત્રતાઓ જોવા મળતી હોવાને કારણે આત્મા જેવી વાતને માનવાની જરૂર નથી.

આ ચાર્વાકવાદીઓનો મત છે. એનો જવાબ હવે પછી આવશે.

[૩૯૬] વાક્યૈર્ન ગમ્યતે ચાત્મા પરસ્પરંવિરોધિભિઃ ।

દૃષ્ટવાન્ ન ચ કોઽપ્યેનં પ્રમાણં યદ્વચો ભવેત્ ॥૧૩॥

અનુવાદ : (શાસ્ત્રોનાં) વાક્યો વડે પણ આત્મા જાણી શકાતો નથી, કારણ કે તે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. વળી કોઈએ એને જોયો નથી કે જેથી એનું વચન પ્રમાણ થાય.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાકવાદીઓ પોતાના મતના સમર્થનમાં આત્માના અસ્તિત્વ વિશે નીચે પ્રમાણે બે વાત અહીં રજૂ કરે છે :

(૧) વાક્યો વડે આત્મા જાણી શકાતો નથી. આ વાક્યો તે શાસ્ત્રોનાં વાક્યો. ચાર્વાકવાદીઓ કહે છે કે સાંખ્ય, નૈયાયિક, મીમાંસક, જૈન, બૌદ્ધ ઇત્યાદિ દર્શનોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ એવાં વાક્યો છે. એથી આત્મા જેવું તત્ત્વ છે કે નહિ તે વિશે ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. કોઈક કહે છે કે આત્મા યજ્ઞાદિ કરવાથી સ્વર્ગમાં જાય છે. કોઈક કહે છે કે પાણીના પરપોટા જેવો આત્મા ઘડીકમાં નષ્ટ થઈ જવાનો છે. કોઈક કહે છે કે સર્વ કર્મનો ક્ષય થતાં આત્મા મોક્ષગતિ પામે છે. શાસ્ત્રોમાં આવાં આવાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વાક્યો આવે છે. એટલે શાસ્ત્રપ્રમાણ અર્થાત્ આગમપ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થતો નથી.

(૨) વળી કોઈ પણ શાસ્ત્રકારે કે અન્ય કોઈએ જાતે આત્માને જોયો હોય અને અમને બતાવી શકે એમ હોય તો એનું વચન પ્રમાણભૂત માની શકાય. પણ હજુ સુધી એવો કોઈ માણસ અમને જોવા મળ્યો નથી.

[૩૯૭] આત્માનં પરલોકં ચ ક્રિયાં ચ વિવિધાં વદન્ ।

ભોગેભ્યો ભ્રંશયત્યુચ્ચૈર્લોકચિત્તં પ્રતારકઃ ॥૧૪॥

અનુવાદ : ધૂર્ત માણસ (પ્રતારક) આત્મા, પરલોક તથા વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ વિશે કહીને લોકોનાં ચિત્તને ભોગોથી અત્યંત ભ્રષ્ટ કરે છે.

વિશેષાર્થ : આત્મામાં ન માનનાર ચાર્વાક દર્શનવાળાઓ અધ્યાત્મવાદીઓ પર આક્ષેપ કરે છે. તેઓ તેઓને ધૂર્ત, ઠગારા તરીકે ઓળખાવે છે. તેઓ સંસારમાં ભોળા માણસો આગળ આત્માની, પરલોકની અને પરમાત્માની વાતો કરે છે. પણ કોણે આત્મા જોયો છે કે પરલોક કે પરમાત્માને જોયો છે ? તેઓ પરલોકની વાત કરે છે, પણ ક્યાં છે પરલોક ? વળી તેઓ શુભ કર્મ, અશુભ કર્મ, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ વગેરેની વાહિયાત વાતો કરે છે. તેઓ દાન કરવાની કે તપ કરવાની કે વિવિધ ક્રિયા કરવાની ભલામણ કરે છે. પણ એથી કોનું ભલું થયું છે ? જે દાન કરે છે એની સંપત્તિ ઓછી થાય છે. જે તપ કરે છે એનું શરીર સુકાય છે. આ તો બધા છેતરવાના ધંધા છે. વગર લેવેદેવે માણસોને સુખ ભોગવતા અટકાવવામાં આવે છે. આ તો ભોળા લોકોના ચિત્તને અત્યંત ભ્રષ્ટ કરવાની તરકીબો છે. સમજુ માણસોએ આવા અધ્યાત્મવાદીની આત્માની વાતોથી સાવધાન રહેવાની જરૂર છે એમ ચાર્વાકવાદીઓ કહે છે.

આ ચાર્વાક દર્શનનો મત છે.

[૩૯૮] ત્યાજ્યાસ્તત્રૈહિકાઃ કામાઃ કાર્યા નાનાગતસ્પૃહા ।

ભસ્મીભૂતેષુ ભૂતેષુ વૃથા પ્રત્યાગતિસ્પૃહા ॥૧૫॥

અનુવાદ : એટલે ઐહિક (આ લોકના) કામભોગો ત્યાગ કરવા લાયક નથી. નહિ પ્રાપ્ત થયેલા(અનાગત-ભોગો)ની સ્પૃહા કરવા લાયક નથી. (પંચમહાભૂત) ભસ્મીભૂત થયા પછી પુનર્જન્મ(પ્રત્યાગતિ)ની સ્પૃહા વૃથા છે.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકમાં જે કહ્યું છે તેના અનુસંધાનમાં ચાર્વાકદર્શનવાળાઓનો મત અહીં દર્શાવાયો છે. તેઓ કહે છે કે એક વખત પંચમહાભૂતોમાંથી બનેલો દેહ ભસ્મીભૂત બની જાય ત્યાર પછી ફરી જન્મ મળશે ત્યારે સુખ ભોગવીશું એવી સ્પૃહા રાખવી તે વ્યર્થ છે. જે વસ્તુ કોઈએ જોઈ નથી એની આશા રાખવાનો શો અર્થ ? એટલે વર્તમાન જીવનમાં જે કંઈ ભોગોપભોગની સામગ્રી અને અનુકૂળતા મળી છે તેનો ઉપયોગ કરી તે બધા ભોગો ભોગવી લેવા જોઈએ. 'આજનો લહાવો લીજીએ, કાલ કોણે દીઠી છે?' એમ કહીને ચાર્વાકો કહે છે કે ઐહિક ભોગો ત્યાગ કરવા લાયક નથી. તમે નહિ ભોગવો તો બીજા ભોગવશે અને પછી તમે પસ્તાશો. એના કરતાં વર્તમાનમાં જે કંઈ મળ્યું છે તે ભોગવી લેવું જોઈએ.

આ ચાર્વાક દર્શનવાળાઓનો અભિપ્રાય છે.

[૩૯૯] તદેતદ્દર્શનં મિથ્યા જીવઃ પ્રત્યક્ષ એવ યત્ ।

ગુણાનાં સંશયાદીનાં પ્રત્યક્ષાણામભેદતઃ ॥૧૬॥

અનુવાદ : એટલે આ (ચાર્વાક) દર્શન મિથ્યા છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ, સંશયાદિ ગુણોના અભેદને લીધે જીવ પ્રત્યક્ષ જ છે.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાક દર્શન કહે છે કે આત્મા જેવું નથી. જો હોય તો તે પ્રત્યક્ષ દેખાતો કેમ નથી ? જે દેખાય છે તે તો શરીર છે. પરંતુ ચાર્વાક દર્શનની આ માન્યતા મિથ્યા છે, ભૂલભરેલી છે.

આત્મા છે કે નહિ એવો સંશય કોને થાય છે ? એવો સંશય જેને થયો તે શું એમ જ થયો કે એનામાં કંઈક વિચારશક્તિ છે માટે થયો ? એ વિચારશક્તિને જ્ઞાનગુણ તરીકે ઓળખાવી શકાય. ગુણ ગુણી વગર રહી ન શકે. એટલે કે ગુણ અને ગુણીનો કથંચિત્ અભેદ હોય છે. આ ગુણી તે જ આત્મા, એ રીતે એ પ્રત્યક્ષ જ છે.

જો તમે એમ કહો કે જ્ઞાન ગુણ એ તો શરીરનો છે, એ માટે આત્મામાં માનવાની શી જરૂર છે ? તો પ્રશ્ન એ થશે કે જો જ્ઞાનગુણ માત્ર શરીરનો જ ગુણ હોય તો શબમાં પણ ગુણ હોવો જોઈએ. પણ શબ સંશય કરીને કંઈ પૂછતું નથી. એટલે પૂછનારો શરીરથી ભિન્ન છે. એને જ આત્મા કહેવામાં આવે છે.

[૪૦૦] ન ચાહં પ્રત્યયાદીનાં શરીરસ્યૈવ ધર્મતા ।

નેત્રાદિગ્રાહ્યતાપત્તેર્નિયતં ગૌરતાદિવત્ ॥૧૭॥

અનુવાદ : અહં વગેરેની પ્રતીતિ થવી એ શરીરનો ધર્મ નથી, કારણ કે ગૌરતા (ગોરું) વગેરે જેમ નેત્રાદિ દ્વારા ગ્રાહ્ય થાય છે તેવી આપત્તિ તેથી અવશ્ય આવશે.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાક દર્શનવાળા કહે છે 'હું જોઉં છું', 'હું અનુભવું છું', 'હું સુખી છું' વગેરે હુંપણાનો, મારાપણાનો એટલે કે અહંકાર અને મમકારનો જે અનુભવ થાય છે એ તો શરીરનો ધર્મ છે. શરીરને એ થાય છે. એ માટે આત્મા જેવા અલગ તત્ત્વમાં માનવાની જરૂર નથી. પરંતુ ચાર્વાકવાદીઓની આ વાત યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે શરીરના જે ધર્મો છે તે તો નેત્રાદિ ઈન્દ્રિયોથી પ્રત્યક્ષ જણાય છે. આંખથી એ જોઈ શકાય છે. નાનું, મોટું, ગોરું, કાળું, ઊંચું, નીચું વગેરે શરીરના ધર્મો ઈન્દ્રિયોથી અનુભવાય છે. ખાટું, તીખું, ઠંડું, ગરમ, મધુર, કર્કશ વગેરે પણ ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય બને છે. શરીરના જે કોઈ ગુણધર્મ છે તે પાંચે ઈન્દ્રિયોમાંથી કોઈ એક અથવા વધુ ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય બને છે. હવે 'અહં'ને જો શરીરનો ધર્મ માનીએ તો તે કોઈ પણ ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય બનવો જોઈએ. પણ તેમ બનતો નથી. એટલે જ અહંપણાને શરીરનો ધર્મ માનવાનું યોગ્ય નથી જ.

[૪૦૧] શરીરસ્યૈવ 'ચાત્મત્વે નાડનુભૂતસ્મૃતિર્ભવેત્ ।

બાલત્વાદિદશાભેદાત્ તસ્યૈકસ્યાડનવસ્થિતેઃ ॥૧૮॥

અનુવાદ : વળી શરીર જો આત્મા હોય તો અનુભવેલાની સ્મૃતિ થશે નહિ, કારણ કે બાલત્વ વગેરે દશાના ભેદને લીધે તે એકલાની (શરીરની) અનવસ્થિતિ છે. (અર્થાત્ શરીર તેનું તે જ રહેતું નથી.)

વિશેષાર્થ : ચાર્વાક દર્શન શરીરને જ આત્મા માને છે. શરીરથી ભિન્ન એવા આત્મતત્ત્વમાં તેઓ માનતા નથી. પરંતુ શરીરને જ આત્મા તરીકે માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન એ થશે કે બાળક જ્યારે મોટું થાય છે ત્યારે હવે એ શરીર કે એ બાળક રહેતું નથી. એટલે એનો આત્મા પણ રહેતો નથી. હવે એ

યુવાનનું શરીર થયું. એટલે યુવાનનો જુદો આત્મા માનવો પડશે. અને એમ થાય તો બાલ્યકાળનાં સ્મરણો યુવાનને ન થવાં જોઈએ. જૂના શરીરના નાશ સાથે એ શરીર દ્વારા કરેલાં કાર્યોની સ્મૃતિનો પણ નાશ જ થઈ જાય. પરંતુ અનુભવ એમ કહે છે કે બાલ્યકાળનાં સંસ્મરણો યુવાનને હોય છે. સ્મરણ થાય તો પણ આત્મા જુદા જુદા હોઈ શકે છે એમ જો કહો તો પછી સાકર એક જણ ખાય અને મીઠાશ બીજો અનુભવે એવી આપત્તિ આવશે. તો પછી બાલ્યકાળ અને યૌવનકાળ અથવા વૃદ્ધાવસ્થા એ ત્રણેમાં એક જ આત્મા છે કે જેને સંસ્મરણો રહે છે એમ સ્વીકારવું પડશે. તો પછી શરીર એ જ આત્મા છે એમ માનવાનું અસ્વીકાર્ય બની જાય છે.

[૪૦૨] નાત્માંગં વિગમેऽપ્યસ્ય તલ્લઙ્ઘ્વાઽનુસ્મૃતિર્યતઃ ।

વ્યયે ગૃહગવાક્ષસ્ય તલ્લઙ્ઘ્થાર્થાધિગન્તૃવત્ ॥૧૯॥

અનુવાદ : (શરીરનું) એક અંગ એ પણ આત્મા નથી, કારણ કે તેના નાશ પછી તેના દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી સ્મૃતિ તો રહે છે, જેમકે ઘરનો ગોખ નષ્ટ થયા પછી પણ તેના દ્વારા જોનાર-જાણનાર હોય છે તેમ.

વિશેષાર્થ : ‘શરીર એ જ જાણનાર છે, આત્મા છે. આત્મા જેવું જુદું તત્ત્વ માનવાની જરૂર નથી’— એવા ચાર્વાકના મતનું ખંડન અહીં કરવામાં આવ્યું. હવે ચાર્વાકો તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ભલે શરીરને તમે આત્મા ન માનો, પણ શરીરના એક અંગને આત્મા માનવામાં શો વાંધો છે ? શરીરના કોઈ એક અંગ દ્વારા હુંપણાનો અનુભવ ન થઈ શકે ?

ચાર્વાકની આ દલીલ પણ બરાબર નથી. આંખ, નાક, કાન, હાથ, પગ ઇત્યાદિમાંથી કોઈ એક જ અંગને આત્મા માનવા જતાં પણ વિસંગતિ આવશે. ધારો કે તમે કહો કે આંખ એ આત્મા છે, તો માણસની આંખ જાય, તે સાવ અંધ બની જાય તે પછી તેને પોતે જોયેલું યાદ રહેશે, પોતાને આંખ હતી અને બીજાઓને આંખ હોય છે એ પણ યાદ રહેશે. રંગો અને આકૃતિઓની એની સમજણ પણ ચાલુ જ રહેશે. કોઈ એક ઘરને ગવાક્ષ એટલે બારી કે ઝરૂખો હોય અને તેમાંથી બહારનું દશ્ય જોયું હોય. પરંતુ પછી બારી તૂટી જાય કે પૂરી દેવામાં આવે તો પણ અગાઉ જોનારને તો બારીમાંથી જોયેલાં દશ્યો યાદ રહેશે જ. એવી રીતે શરીરનું અંગ ચાલ્યા ગયા પછી એ દ્વારા થયેલા અનુભવોની સ્મૃતિ કોને થશે ? એટલે જ શરીરના અંગને આત્મા કહી શકાશે નહિ.

[૪૦૩] ન દોષઃ કારણાત્ કાર્યે વાસનાસંક્રમાચ્ચ ન ।

ભ્રૂણસ્ય સ્મરણાપત્તેરંબાનુભવસંક્રમાત્ ॥૨૦॥

અનુવાદ : ‘કારણથી કાર્યમાં વાસનાનું સંક્રમણ થવાથી એમાં દોષ નહિ આવે.’ ના, તો પછી માતા(અંબા)ના અનુભવના સંક્રમણથી ગર્ભમાં રહેલા બાળક(બ્રૂણ)ને સ્મૃતિ થાય એવી આપત્તિ આવશે.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાક મત કહે છે કે શરીરના કોઈ એક અંગને આત્મા માનીએ અને એ અંગ નષ્ટ

થઈ જાય તો તેથી આત્મા નષ્ટ થતો નથી, કારણ કે આંખ, નાક, કાન વગેરેએ જે અનુભવ્યું હોય તેની વાસનાનું સમગ્ર દેહમાં સંક્રમણ થઈ જાય છે. એટલે એની સ્મૃતિનું સંક્રમણ બાકીના શરીરમાં થઈ જાય છે. માટે કોઈ એક અંગ નષ્ટ થઈ જાય તેથી દેહને આત્મા માનવામાં કોઈ બાધ આવતો નથી. પરંતુ ચાર્વાકવાદીઓની આ દલીલ પણ તર્કસંગત નથી. શરીરના એક અંગની વાસનાનું સંક્રમણ બીજાં અંગોમાં થાય છે અને એને એ અનુભવ-સ્મૃતિ રહે છે એમ માનીએ તો એક વિશિષ્ટ વિચાર કરતાં આ દલીલ અયોગ્ય છે એમ તરત સમજાશે. માતાના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે બાળક હોય છે. જ્યાં સુધી બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યાં સુધી એ માતાના અંગરૂપ જ હોય છે. બાળકનો જન્મ થતાં માતાનું તે અંગ જુદું થઈ જાય છે. હવે જો વાસનાનું સંક્રમણ થતું હોય અને અનુભવની સ્મૃતિ રહેતી હોય તો માતાએ ગર્ભકાળ દરમિયાન જે કંઈ જોયું, અનુભવ્યું તેની સ્મૃતિ બાળકને થવી જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી. કારણ અને કાર્યની પરંપરા સ્વીકારી કારણની વાસનાનું સંક્રમણ કાર્યમાં થાય છે એમ દરેક વખતે માની શકાય નહિ. અહીં માતા એ કારણ છે અને ગર્ભમાં રહેલું બાળક એ કાર્ય છે. છતાં માતાની વાસનાનું-અનુભવ-સ્મૃતિનું સંક્રમણ ગર્ભસ્થ બાળકમાં થતું નથી. એટલે કારણ-કાર્યનો તર્ક પણ ખોટો સાબિત થાય છે.

[૪૦૪] નોપાદાનાદુપાદેય વાસનાસ્થૈર્યદર્શને ।

કરાદેરતથાત્વેનાયોગ્યત્વાસેરણુસ્થિતૌ ॥૨૧॥

અનુવાદ : સ્થૈર્યદર્શનમાં ઉપાદાનમાંથી ઉપાદેયમાં વાસના (સંક્રમ) નથી. અણુની સ્થિતિમાં (સ્થિર દર્શનમાં) હાથ વગેરેના અતથાપણાથી (અનસ્તિત્વથી-નાશથી) અયોગ્યત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષાર્થ : શરીર એ જ જો આત્મા હોય તો માતાએ જે અનુભવ્યું તેનું સ્મરણ ગર્ભમાં રહેલા બાળકને પણ હોવું જોઈએ. પરંતુ તેમ થતું નથી. પરંતુ પોતાના મતના બચાવમાં ચાર્વાકો એવી દલીલ કરે છે કે માતા અને બાળક વચ્ચે કાર્ય-કારણ ભાવ છે, ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ નથી. એટલે માતાની વાસનાનો સંક્રમ બાળકમાં થતો નથી.

અહીં ગ્રંથકર્તાએ ‘સ્થૈર્યદર્શન’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે એ મહત્વનો છે. જેઓ આત્માને ક્ષણિક માને છે તેઓનું દર્શન ક્ષણિકતાવાદી કહેવાય. જેઓ આત્માને નિત્ય, સ્થિર માને છે તેમનું દર્શન સ્થિરતાવાદી દર્શન અથવા સ્થૈર્યદર્શન કહેવાય. વાસના સંક્રમની વાત ક્ષણિકતાવાદી દર્શનમાં ઘટી શકે, કારણ કે પૂર્વના પરમાણુ-પુંજમાંથી પછીના પરમાણુ-પુંજની ઉત્પત્તિ થતાં ઉપાદાનની વાસનાનો સંક્રમ ઉપાદેયમાં થાય છે એમ તેઓ માને છે. જેમ કે હાથ તે ઉપાદાન અને કપાઈ ગયા પછી તેના પરમાણુ-પુંજ રહે તે ઉપાદેય. પરંતુ હાથમાંથી પરમાણુ-પુંજમાં સ્મૃતિની વાસના સંક્રમણ પામતી જોવામાં આવતી નથી. એટલે પરમાણુ-પુંજની સ્થિરતામાં માનવાવાળા એટલે કે સ્થિત અથવા સ્થિર દર્શનવાળા ઉપાદાનની વાસનાનો ઉપાદેયમાં સંક્રમ થાય છે એમ માનતા નથી.

શરીર એ જ આત્મા એમ માનવાવાળા એવો બચાવ કરે છે કે જ્યાં અવયવ-અવયવી ભાવ હોય ત્યાં જ ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ હોય. પરંતુ માતા અને બાળક વચ્ચે અવયવ-અવયવીનો ભાવ નથી, માતાથી બાળક છૂટું છે, માટે માતાના અનુભવની સ્મૃતિ બાળકને થાય નહિ. પરંતુ તેમની આ દલીલ પણ બરાબર નથી. ધારો કે કોઈ માણસનો હાથ કપાઈ ગયો. હવે એ હાથનું અતથાત્વ છે એટલે કે અસ્તિત્વ નથી.

એટલે કપાઈ ગયેલા હાથ સાથે અવયવ-અવયવી ભાવ હવે રહ્યો નહિ. તો પણ એ માણસને પોતાના એ કપાઈ ગયેલા હાથે જ કંઈ કર્યું હોય તેનું સ્મરણ થઈ શકે છે. એટલે અવયવ-અવયવી ભાવ હોય ત્યાં જ ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવ હોય અને ત્યાં જ સ્મૃતિ રહે એ વાત અયોગ્ય ઠરે છે.

આમ શરીર એ જ આત્મા એવો મત સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. એક સાદી વાતથી પણ સમજાય છે કે શરીર એ જ જો ચેતનતત્ત્વ હોય તો જાડા માણસના શરીરમાં હંમેશાં વધારે ચેતન હોવું જોઈએ અને પાતળા માણસમાં ઓછું હોવું જોઈએ. પણ પાતળા માણસો પણ વધુ શક્તિવાળા અને જાડા માણસો પ્રમાદી જોવા મળે છે. તેવી રીતે એકનું એક શરીર જાગતું હોય ત્યારે વધુ ચેતનવંતુ લાગે છે અને ઊંઘતું હોય અથવા બેભાન હોય ત્યારે તેમાં ઓછું ચેતન જણાય છે. શરીર એ જ જો ચેતન હોય તો આવી વિપરીતતા જોવા મળે નહિ. એટલે નિશ્ચિત છે કે શરીર એ ચેતન અથવા આત્મા નથી.

[૪૦૫] મદ્યાંગેભ્યો મદવ્યક્તિરપિ નો મેલકં વિના ।

જ્ઞાનવ્યક્તિતથા ભાવ્યાઽન્યથા સા સર્વદા ભવેત્ ॥૨૨॥

અનુવાદ : મદનાં અંગોમાં મદની અભિવ્યક્તિ (આવિર્ભાવ) મેલક (મેળવનાર પુરુષ) વિના થઈ શકતી નથી. તેવી રીતે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા (વ્યક્તિ) જાણવી. અન્યથા તો તે સર્વદા થશે.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાકવાદીઓએ મદીરાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું અને જણાવ્યું કે મદીરાની જેમ પંચમહાભૂતો મળવાથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે. પરંતુ ચાર્વાકોને એમના જ દષ્ટાન્ત દ્વારા આત્માનું અસ્તિત્વ અહીં સમજાવ્યું છે. ચાર્વાકો કહે છે કે પુષ્પ, ગોળ, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં પ્રત્યેકમાં દાડૂ બનવાની શક્તિ નથી, પણ તે બધાં ભેગાં થાય તો તેમાંથી દાડૂ બને છે. આત્મવાદીઓ કહે છે કે આ વાત સ્વીકારીએ છીએ પણ પુષ્પ, ગોળ, પાણી વગેરે પોતાની મેળે ભેગાં થતાં નથી અને પોતાની મેળે દાડૂ નથી થતો, પણ એ બધાનું મિશ્રણ કરીને, હલાવીને અમુક પ્રક્રિયા કોઈ માણસ કરે છે, ત્યારે દાડૂ થાય છે. એટલે ત્યાં કોઈક મેલક એટલે કે મેળવનારની જરૂર પડે છે. તેવી રીતે પાંચ મહાભૂતો એકત્ર થાય તેથી તેમાંથી જીવ ઉત્પન્ન નથી થતો, પણ એ પાંચેનું મિશ્રણ કરનાર કોઈક શક્તિની અપેક્ષા રહે છે. એ ચેતન્ય શક્તિ તે જ આત્મા. આમ ચાર્વાકોને એમના દષ્ટાન્તથી જ આત્માના અસ્તિત્વના સ્વીકારની જરૂર પડશે.

[૪૦૬] રાજરંકાદિવૈચિત્ર્યમપ્યાત્મકૃતકર્મજમ્ ।

સુખદુઃખાદિસંવિત્તિવિશેષો નાઽન્યથા ભવેત્ ॥૨૩॥

અનુવાદ : રાજા-રંકાદિની વિચિત્રતા પણ આત્માએ કરેલાં કર્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિના સુખદુઃખાદિનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થાય નહિ.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાકવાદીઓ કહે છે કે કોઈ રાજા હોય અને કોઈ રંક હોય એ તો કુદરતી ભેદો પહેલેથી ચાલ્યા આવતા જોવા મળે છે. પરંતુ ચાર્વાકવાદીઓનું આ કથન યથાર્થ નથી. જગતમાં રાજા અને ભિખારી, ગરીબ અને ધનવાન, જ્ઞાની અને મૂર્ખ, આંધળો અને બહેરો, ઊંચ અને નીચ, સુખી

અને દુઃખી એવા ભેદો માણસ માણસ વચ્ચે જોવા મળે છે. એ બધાંનો ખુલાસો ફક્ત કર્મસિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાથી જ મળે છે. કોઈ જન્માંધ હોય છે અને કોઈ સ્વરૂપવાન હોય છે. આ બધું પૂર્વે પુણ્યરૂપ અને પાપરૂપ શુભ કે અશુભ જે કર્મો બાંધ્યાં હોય તેનું પરિણામ છે.

ધારો કે કર્મની વાત ન સ્વીકારો તો પછી બધા જ લોકોને સુખ કે દુઃખનો અનુભવ એક જ સરખો થવો જોઈએ ને ? પણ સુખદુઃખનો અનુભવ દરેકનો જુદો જુદો હોય છે. વળી એક જ વ્યક્તિ એક સમયે સુખી અને અન્ય સમયે દુઃખી હોય છે. જો કર્મનું કારણ ન હોય તો એ વ્યક્તિ કાયમ સુખી અથવા કાયમ દુઃખી હોવી જોઈએ. પાષાણ વગેરેમાં જે વિચિત્રતા છે તે પણ એની સચેતતાને લીધે છે. પૃથ્વીકાય વગેરે જીવોમાં પણ પોતપોતાનાં કર્મ અનુસાર સ્થિતિ હોય છે અને અજીવ-સજીવનાં ઋણાનુબંધ હોય છે.

[૪૦૭] આગમાદ્ ગમ્યતે ચાત્મા દષ્ટેષ્ટાર્થાઽવિરોધિનઃ ।

તદ્વક્તા સર્વવિચ્ચૈનં દષ્ટવાન્ વીતકશ્મલઃ ॥૨૪॥

અનુવાદ : દષ્ટ ને ઈષ્ટ અર્થના વિરોધ વિના, આગમ થકી આત્મા જણાય છે. તેના (આગમના) વક્તા સર્વવિદ્ (સર્વજ્ઞ) છે. દોષરહિત (વીતકશ્મલ) એવા તેઓએ એને (આત્માને) જોયેલો (અનુભવેલો) છે.

વિશેષાર્થ : શાસ્ત્રોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વિધાનો આવે છે એવો આક્ષેપ અનાત્મવાદી કરે છે તે જિનાગમ પૂરતો તો સત્ય નથી જ. આગમોમાં જે આત્મતત્ત્વની વિચારણા થઈ છે તે સર્વ રીતે સુસંગત છે. એમાં ક્યાંય વિસંગતિ કે પરસ્પર વિરોધીપણું નથી. દષ્ટ અર્થ અને ઈષ્ટ અર્થ બંનેની દૃષ્ટિએ એ યથાર્થ જ છે. દષ્ટ એટલે ઈન્દ્રિયાદિ વડે જોઈ શકાય તેવો પદાર્થ અને ઈષ્ટ એટલે જે પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે તેવો પદાર્થ. દષ્ટાર્થ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને ઈષ્ટાર્થ એટલે અનુમાન પ્રમાણ. આ બંને પ્રમાણથી આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ થયેલી છે.

આ આગમની વાણી એટલે વીતરાગ ભગવાનની વાણી છે. વીતરાગ ભગવાન સર્વ દોષ (કશ્મલ)થી રહિત છે. વળી તેઓ સર્વજ્ઞ છે. તેઓ જે કંઈ કહે એમાં એમનો પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ હોતો નથી. જગતના જીવો પ્રત્યેની નિષ્કારણ કરુણાથી પ્રેરાઈને જ તેઓ કહે છે. તેઓએ આત્મા જોયો છે, જાણ્યો છે અને અનુભવ્યો છે. જે આત્મસ્વરૂપ જગતના અન્ય જીવો માટે પ્રત્યક્ષ નથી તે આત્મસ્વરૂપનું સર્વજ્ઞ, તીર્થંકરદેવોએ, કેવલી ભગવંતોએ દર્શન કર્યું હોય છે. એટલે તેમને માટે એ પ્રત્યક્ષ જ છે.

[૪૦૮] અધ્માન્તાનાં ચ વિફલા નામુષ્મિક્યઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

પરબંધનહેતોઃ કઃ સ્વાત્માનમવસાદયેત્ ॥૨૫॥

અનુવાદ : બ્રાન્તિ વિનાની પરલોક સંબંધી પ્રવૃત્તિઓ નિષ્ફળ હોતી નથી. બીજાને બંધન કરાવવા માટે કોણ પોતાના આત્માને વિષાદમાં મૂકે ?

વિશેષાર્થ : 'શરીર એ જ આત્મા છે. શરીર નષ્ટ થયા પછી કશું રહેતું નથી. પુનર્જન્મ, પરલોક,

મોક્ષ વગેરેની વાતો કરનારા માણસો ધૂર્ત છે. બીજાને ઠગવા માટે તેઓ આવી વાતો ઉપજાવી કાઢે છે.' — ચાર્વાકમતવાદી આવો જે આક્ષેપ કરે છે અને મોક્ષની વાત કરનારા જિનેશ્વરોને, સર્વજ્ઞોને ધૂર્ત કહે છે તેના જવાબ રૂપે અહીં કહેવાયું છે કે જેઓએ પરલોક, મોક્ષ વગેરેની વાતો કરી છે તેઓ ધૂર્ત નથી, પણ સર્વજ્ઞ છે, તીર્થંકર છે. તેઓને કોઈ વાતની બ્રાન્તિ કે સંદેહ નહોતાં. તેઓએ પોતાના જ્ઞાનથી જોઈને, સંસારના જીવોનું અવલોકન કરીને મોક્ષમાર્ગની, સ્વર્ગ અને નરકની વાતો કરી છે. એટલે એમની એ વિશેની પ્રવૃત્તિઓ ક્યારેય નિષ્ફળ હોઈ શકે નહિ. એમના ઉપદેશથી અનેક આત્માઓનું કલ્યાણ થયું છે; અનેકે મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. એવા સર્વજ્ઞોને બીજાને કર્મબંધ કરાવવામાં કે છેતરવામાં રસ હોય નહિ. એમાં એમનો કોઈ સ્વાર્થ હોય જ નહિ, કારણ કે એવા સર્વત્યાગીઓને કશું પણ જોઈતું નથી હોતું. તેઓ એષણા રહિત હોય છે. જેનો બીજાને છેતરવાનો આશય હોય એને એનું ફળ ભોગવવું પડતું હોય છે. પરંતુ તેઓ શા માટે હાથે કરીને વિષાદમાં પડે ?

[૪૦૯] સિદ્ધિઃ સ્થાણવાદિવદ્ વ્યક્તા સંશયાદેવ ચાત્મનઃ ।

असौ खरविषाणादौ व्यस्तार्थविषयः पुनः ॥२६॥

અનુવાદ : સ્થાણુ (ઠૂંઠું) વગેરેની જેમ સંશયથી જ આત્માની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. વળી તે ખરવિષાણ (ગધેડાનું શિંગડું) વગેરેમાં વ્યસ્ત (ભિન્ન) અર્થનો વિષય હોય છે.

વિશેષાર્થ : આત્માના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરનારને અહીં એક તર્કયુક્ત દલીલથી જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. તર્કશાસ્ત્રનો એક નિયમ એવો છે કે કોઈ વસ્તુ અહીં છે કે નહિ એવો સંશય થાય ત્યારે એનું ક્યાંક તો અસ્તિત્વ હોવું જ જોઈએ. શરીરમાં આત્મા જેવું કશું છે જ નહિ એમ તમે કહો તો ક્યાંક તો આત્મા છે જ એમ નિશ્ચિત થાય. 'આત્મા છે જ નહિ' — એવું તમે કહો તો કશુંક એવું ક્યાંક વિદ્યમાન છે જે આત્મા છે એમ એનો અર્થ થાય, નહિ તો 'આત્મા' જેવો શબ્દ આવે જ ક્યાંથી? અહીં ઉદાહરણ સ્થાણુનું આપવામાં આવ્યું છે. સ્થાણુનો એક અર્થ થાય છે ઝાડનું ઠૂંઠું. ડાળી પાંદડા વગરના નાના ઠૂંઠાને ધુમ્મસમાં જોતાં કે આછા ઉજાસમાં જોતાં તે માણસ જેવું લાગે છે. ઠૂંઠું જોતાં માણસને સંશય થાય છે કે આ કોઈ માણસ તો નહિ હોય ? પછી ખબર પડે છે કે એ માણસ નથી, ઠૂંઠું છે.

આમ ઠૂંઠામાં માણસ હોવાનો સંદેહ થયો. પરંતુ ઠૂંઠું એ ઠૂંઠું જ છે, તો પણ માણસ જેવી વસ્તુ ક્યાંક હોય તો જ ઠૂંઠામાં માણસનો આભાસ થાય. એટલે કે સંદેહથી વસ્તુની સિદ્ધિ થાય છે. એવી રીતે આત્મા નથી એમ કહેવાથી આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થાય છે.

આની સામે કોઈ એવી દલીલ કરે કે ગધેડા(ખર)નું શિંગડું (વિષાણ) એવો સંશય જ્યારે આપણે કરીએ છીએ ત્યારે ગધેડાના શિંગડાનું અસ્તિત્વ જ ક્યાં હોય છે ? કારણ કે ગધેડાને માથે શિંગડાં નથી હોતાં. એટલે શિંગડાંની શંકા કરવાથી શિંગડાનું અસ્તિત્વ સાબિત થતું નથી. એવી રીતે આકાશકુસુમ કે વંધ્યાપુત્રનું પણ અસ્તિત્વ નથી હોતું.

પરંતુ આનો જવાબ એ છે કે અહીં વ્યસ્ત એટલે કે છૂટો છૂટો અર્થ લેવાનો છે. 'સમસ્ત' અને 'વ્યસ્ત' એ વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો છે. ખરવિષાણ એ સમાસમાં ગધેડું અને શિંગડું એ બેનો

સમવાય સંબંધ છે. અહીં ગધેડાને માથે શિંગડાનું અસ્તિત્વ ભલે ન હોય, પણ ગધેડાનું શિંગડું એમ બોલવાથી ગધેડાનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે તથા શિંગડાનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેવી રીતે આકાશકુસુમનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં આકાશનું અસ્તિત્વ છે અને કુસુમનું અસ્તિત્વ છે. એવી જ રીતે વંધ્યાપુત્ર વગેરે સમવાય સંબંધવાળા શબ્દોનો અર્થ ઘટાવી શકાય. આવા શબ્દોનો છૂટો અર્થ કરવાથી તે સમજાય છે.

[૪૧૦] અજીવ ઇતિ શબ્દશ્ચ જીવસત્તાનિયંત્રિતઃ ।

અસતો ન નિષેધો યત્સંયોગાદિનિષેધનાત્ ॥૨૭॥

અનુવાદ : ‘અજીવ’ શબ્દ જ જીવની સત્તાને (વિદ્યમાનપણાને) નિયંત્રિત કરે છે, કારણ કે સંયોગાદિનો નિષેધ થવાથી ‘અસત્’નો નિષેધ થતો નથી.

વિશેષાર્થ : ‘જીવ’ અને ‘અજીવ’ એ બે શબ્દો વિશે અહીં એક તર્ક રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ વસ્તુ માટે આપણે ‘અજીવ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ તો એનો અર્થ એ થયો કે કશુંક ‘જીવ’ જેવું પણ છે. જો જીવ શબ્દ જ ન હોય તો ‘અજીવ’ શબ્દ આવે જ કેવી રીતે? કોઈ એક વસ્તુનો નિષેધ કરવામાં આવે તો એનો અર્થ જ એ થયો કે એ વસ્તુ ક્યાંક અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જે વસ્તુ હોય જ નહિ અને જેને વિશે કોઈને કશી કલ્પના ન હોય, ખબર ન હોય એ વસ્તુનો કોઈ નિષેધ કરે તો તે નિષેધ નિરર્થક છે. વસ્તુતઃ નિષેધ જ વસ્તુના અસ્તિત્વને પુરવાર કરે છે. એટલે કોઈ ‘અજીવ’ શબ્દ પ્રયોજે તો એનો એ અર્થ થયો કે ‘જીવ’ જેવું કશુંક છે.

આની સામે દલીલ કરવામાં આવે છે કે જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેનો નિષેધ થઈ શકતો નથી, કારણ કે કોઈ એમ કહે કે ‘મને ગધેડાને માથે શિંગડાં દેખાતાં નથી.’ તો આ વાક્યમાં ગધેડાને માથે શિંગડાંની વાત આવી. પરંતુ ગધેડાને માથે શિંગડાં હોતાં જ નથી. એટલે કે ‘ગધેડાને માથે શિંગડાં’- એ અસત્ છે. તે નથી અથવા દેખાતાં નથી એ એનો નિષેધ છે. એટલે કે અસત્નો નિષેધ થયો એમ કહી શકાશે.

પરંતુ આ વાત સાચી નથી. અહીં અસત્નો નિષેધ નથી. શિંગડાનું વિદ્યમાનપણું હોય છે. ગાયભેંસને માથે શિંગડાં હોય છે. ગધેડાને માથે શિંગડાં નથી એમ કહેવામાં ગધેડાં અને શિંગડાંના સંયોગનો નિષેધ થયો છે.

આમ, વ્યવહારમાં ‘અજીવ’ શબ્દ જ્યારે પ્રયોજાય છે ત્યારે તે ‘જીવ’ના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે.

[૪૧૧] સંયોગઃ સમવાયશ્ચ સામાન્યં ચ વિશિષ્ટતા ।

નિષિદ્યતે પદાર્થાનાં ત એવ ન તુ સર્વથા ॥૨૮॥

અનુવાદ : પદાર્થોના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશિષ્ટતાનો જ નિષેધ કરાય છે, પરંતુ તે સર્વથા નહિ.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના અનુસંધાનમાં અહીં વધુ ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે.

દુનિયામાં લોકવ્યવહારમાં કેટલીયે વાર આપણે નિષેધાત્મક વાણીનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. અમુક વસ્તુ નથી એવું વિધાન જ્યારે આપણે ઉચ્ચારીએ ત્યારે તે વખતે તેનો સંદર્ભ શો છે અને વસ્તુસ્થિતિ શી છે તે જોવું જોઈએ. આકાશમાં સૂર્ય નથી અથવા વરસાદ પડતો નથી અથવા શીરો ગળ્યો નથી એમ આપણે કહીએ ત્યારે તે સમયે અને સંદર્ભને તથા કહેનારના આશયને લક્ષમાં લેવાં જોઈએ. આકાશમાં સૂર્ય નથી એમ કહીએ ત્યારે તેનો અર્થ એ નથી કે સૂર્ય જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. એનો અર્થ એ થયો કે અત્યારે આકાશમાં સૂર્ય નથી. અન્ય સમયે સૂર્ય હોઈ શકે છે. મતલબ કે કોઈ વસ્તુનો નિષેધ થાય એટલે એ પદાર્થનો સર્વકાળ માટે સર્વથા નિષેધ થયો એમ ન કહી શકાય. ક્યારેક બે વસ્તુ જોડાવાની હોય તે ન જોડાઈ હોય, અથવા બે વસ્તુ એકરૂપ થવાની હોય તે ન થઈ હોય અથવા તે વસ્તુના સામાન્ય કે વિશિષ્ટ ધર્મો પ્રગટ ન થયા હોય એમ બની શકે. એટલે કે નિષેધ પદાર્થનો નહિ પણ સંયોગનો, સમવાયનો, સામાન્યનો કે વિશેષનો થાય છે.

‘રાજા ઉદ્યાનમાં નથી’ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે ત્યાં રાજા અને ઉદ્યાનના સંયોગનો નિષેધ છે, રાજાનો કે ઉદ્યાનનો નિષેધ નથી.

‘દૂધમાં ખાંડ નથી’ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે દૂધ અને ખાંડના સમવાય સંબંધનો નિષેધ થાય છે, દૂધનો અને ખાંડનો નિષેધ નથી. ખાંડ અન્યત્ર છે જ. ‘શીરો ગળ્યો નથી’ એમ કહીએ ત્યારે શીરો અને ગળપણના સંબંધનો નિષેધ છે.

‘મારી પાસે છાપું આવ્યું નથી’ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે સામાન્ય અર્થમાં તે કહેવામાં આવ્યું છે. છાપું અન્યત્ર વિદ્યમાન છે.

‘હું કાળાં ચશ્મા પહેરતો નથી’ એમ જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે વિશેષ પ્રકારના ચશ્માનો—એટલે કે ચશ્માની વિશિષ્ટતાનો નિષેધ છે. ચશ્માનો નિષેધ નથી.

આમ ઘણી જુદી જુદી રીતે નિષેધને સમજી શકાય. જ્યારે નિષેધાત્મક વાત હોય ત્યારે તે તે પદાર્થનો જ સર્વથા નિષેધ કરવામાં આવે છે એમ નહિ કહી શકાય.

એટલે આવી જ રીતે જ્યારે ‘દેહમાં આત્મા નથી’ એમ કહેવામાં આવે ત્યારે આત્માનો નિષેધ નથી હોતો, પરંતુ દેહ અને આત્માના સંયોગ-સંબંધનો નિષેધ થાય છે.

[૪૧૨] શુદ્ધં વ્યુત્પત્તિમજ્જીવપદં સાર્થં ઘટાદિવત્ ।

તદર્થશ્ચ શરીરં નો પર્યાયપદભેદતઃ ॥૨૧॥

અનુવાદ : ઘટાદિની જેમ ‘જીવ’ પદ શુદ્ધ, વ્યુત્પત્તિવાળું અને સાર્થ છે. વળી પદના પર્યાયના ભેદને કારણે તેનો (જીવ પદનો) અર્થ શરીર થતો નથી.

વિશેષાર્થ : ‘જીવ’ શબ્દનો અર્થ ‘શરીર’ કરી શકાય નહિ. એ માટે અહીં વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દલીલ કરવામાં આવી છે.

વ્યાકરણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિભક્તિયુક્ત શબ્દ એટલે ‘પદ’. વાક્યમાં વપરાયેલો શબ્દ તે પદ કહેવાય છે.

પદના જુદા જુદા પ્રકાર છે. વળી પદના સમાનાર્થ શબ્દોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે વાક્યમાંથી કોઈ એક શબ્દ કાઢીને તેનો પર્યાય મૂકવામાં આવે તો તેથી અર્થની દૃષ્ટિએ ખાસ કંઈ ફરક પડતો નથી.

પદ સ્વતંત્ર હોય અને વ્યુત્પત્તિવાળું હોય એવો શબ્દ તે શુદ્ધ પદ કહેવાય છે. બે પદ મળીને કોઈ શબ્દ થતો હોય એટલે કે સામાસિક પદ હોય તો તેને શુદ્ધ પદ ગણવામાં આવતું નથી. સ્વતંત્ર પદ હોય પણ તેની વ્યુત્પત્તિ ન મળતી હોય કે ન થઈ શકતી હોય તો તે પદને પણ શુદ્ધ ગણવામાં આવતું નથી. તેનો અર્થ ઈચ્છા પ્રમાણે અગાઉ થયેલો હોય તો તેને 'યદૃચ્છા પદ' કહેવામાં આવે છે.

'જીવ' પદને 'ઘટ' વગેરે પદની જેમ વ્યુત્પત્તિવાળું ગણવામાં આવે છે. વ્યુત્પત્તિથી શબ્દનો અર્થ થાય છે. શબ્દ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો અને પ્રચલિત થયો તે વ્યુત્પત્તિ પરથી સમજાય છે. વ્યુત્પત્તિ એક કરતાં વધારે રીતે થઈ શકે. સંસ્કૃત ભાષામાં 'ઘટ' જેવા અનેક શબ્દો વ્યુત્પત્તિવાળા છે, તો બીજા અનેક શબ્દો વ્યુત્પત્તિ વગરના પણ છે. ઘટ એટલે ઘડો. ઘટની વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવે છે. ઘટતે ચેષ્ટતે જલાહરણાદિ કાર્યેષુ ઇતિ ઘટઃ ।

જેમ 'ઘટ' વગેરે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવે છે તેમ જીવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પણ આપવામાં આવી છે કે અજીવત્ જીવતિ જીવિષ્યતિ । જે જીવ્યો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય.

આમ જીવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થતી હોવાથી અને તે સામાસિક પદ ન હોવાથી 'જીવ' પદ શુદ્ધ છે. જે પદ શુદ્ધ હોય તે અર્થવાળું એટલે કે સાર્થ હોવું જોઈએ. તે બીજાને તરત બતાવી શકાય કે સમજાવી શકાય એવું હોવું જોઈએ. એ શુદ્ધ પદનો વાચ્યાર્થ પ્રમાણે બોધ થાય છે અને તે પદાર્થ કે ભાવનું અસ્તિત્વ દુનિયામાં હોય છે.

દરેક પદના સમાનાર્થ શબ્દો એટલે કે પર્યાયો હોય છે. કોઈ બે પદના પર્યાયો સરખા સરખા હોય તો તે બંને પદ પણ એકબીજાના પર્યાયરૂપ બની શકે છે. પરંતુ બંને પદના પર્યાયો ભિન્ન ભિન્ન હોય તો તે બંને પદો એકબીજાના પર્યાય એટલે કે અર્થરૂપ બની ન શકે. શરીરના પર્યાય છે : દેહ, તન, કાયા વગેરે અને જીવના પર્યાય છે : જંતુ, આત્મા, ચેતન વગેરે. આમ 'જીવ' અને 'શરીર' પદના પર્યાયો ભિન્ન ભિન્ન છે. એનો અર્થ એ થયો કે 'જીવ' અને 'શરીર' એ બે પદો એકબીજાના પર્યાયરૂપ નથી. એટલે જીવને અર્થાત્ આત્માને 'શરીર' તરીકે ઓળખાવી શકાય નહિ.

આમ વ્યાકરણશાસ્ત્ર અને શબ્દકોશ પ્રમાણે પણ 'જીવ' શબ્દનો અર્થ શરીર થતો નથી.

[૪૧૩] આત્મવ્યવસ્થિતેસ્ત્યાજ્યં તતશ્ચાર્વાકદર્શનમ્ ।

પાપાઃ કિલૈતદાલાપાઃ સદ્વ્યાપારવિરોધિનઃ ॥૩૦॥

અનુવાદ : આત્માની સિદ્ધિ થતાં ચાર્વાક દર્શન ત્યાજ્ય થાય છે. તેના આલાપો (અપલાપો) સદ્વ્યાપારના વિરોધી અને પાપરૂપ છે.

વિશેષાર્થ : ચાર્વાક દર્શન આત્મામાં માનતું નથી. ખાઈપીને જિંદગીની મોજમજા માણી લેવાની તે ભલામણ કરે છે, કારણ કે તેના મતે એક વખત દેહ ભસ્મીભૂત થઈ જશે પછી તે પાછો આવવાનો નથી.

પરંતુ ચાર્વાક દર્શન તર્ક અને અનુભવની કસોટી પર ટકી શકતું નથી. શરીરથી ભિન્ન એવી શક્તિ છે અને તે ચૈતન્ય શક્તિ એ જ આત્મા છે. આમ આત્મતત્ત્વનું અસ્તિત્વ જો પુરવાર થતું હોય તો જે દર્શન આત્મતત્ત્વમાં ન માનતું હોય તેનો સ્વીકાર કેમ થાય ? એનો તો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ.

ચાર્વાક દર્શન આત્મતત્ત્વનો કે આસ્તિક દર્શનનો અપલાપ કરવાવાળું છે. તે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટેનાં શુભ અનુષ્ઠાનોનો નિષેધ કરનાર કે વિરોધ કરનાર છે. તે પાપની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજનાર છે. એટલા માટે જીવને ભમાડનાર આવા મિથ્યા દર્શનનો ત્યાગ કરવો એ જ યોગ્ય અને હિતકર છે.

[૪૧૪] જ્ઞાનક્ષણાવલીરૂપો નિત્યો નાત્મેતિ સૌગતાઃ ।

ક્રમાક્રમાભ્યાં નિત્યત્વે યુજ્યતેઽર્થક્રિયા ન હિ ॥૩૧॥

અનુવાદ : બૌદ્ધો (સૌગતો) કહે છે કે જ્ઞાનક્ષણની આવલી(પરંપરા)રૂપ આત્મા નિત્ય નથી. નિત્યત્વમાં ક્રમથી કે અક્રમથી અર્થક્રિયા ઘટતી નથી.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં હવે આત્મા વિશેની બૌદ્ધ દર્શનની માન્યતા રજૂ થઈ છે. બૌદ્ધો માને છે કે આત્મા નિત્ય નથી. તો પછી આત્મા કેવો છે ? તેઓ કહે છે આત્મા જ્ઞાન-ક્ષણની આવલીરૂપ છે. આવલી એટલે હાર, પરંપરા, ધારા અથવા સંતાન. તેઓ એમ માને છે કે પ્રત્યેક ક્ષણે આત્મા જન્મે છે અને બીજી ક્ષણે તે નાશ પામે છે. આમ ઉત્પન્ન થવાની અને નાશ પામવાની પ્રક્રિયા સતત, નિરંતર ચાલતી રહે છે. એ સતત ચાલતી હોવાથી નિત્યત્વનો આભાસ થાય છે, પરંતુ આત્મા નિત્ય નથી.

બૌદ્ધો કહે છે કે દેહ એ આત્મા નથી. દેહથી ભિન્ન એવો જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે. પરંતુ એ આત્મા ક્ષણિક છે. તેની ઉત્પત્તિ અને તેના વિનાશની પરંપરા તે જ્ઞાનની ધારા છે. તેમાં સાતત્ય હોવાથી તેને 'સંતાન' પણ કહેવામાં આવે છે. પ્રતિક્ષણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેને આત્મા કહેવામાં આવે છે. પરંતુ આત્મા નિત્ય નથી, કારણ કે નિત્યત્વમાં અર્થક્રિયા ઘટતી નથી. અર્થક્રિયા એટલે પ્રયોજનપૂર્વક થતું કાર્ય.

બૌદ્ધો પૂછે છે કે આ આત્મા જે અર્થક્રિયા અર્થાત્ કાર્ય કરે છે તે ક્રમથી કરે છે કે અક્રમથી ? ક્રમથી એટલે કાલાનુસાર, અનુક્રમે અને અક્રમથી એટલે યુગપત્ એટલે એકસાથે. બૌદ્ધો કહે છે કે જો તમે આત્માને નિત્ય માનશો તો ક્રમથી કે અક્રમથી એમ બંને રીતે અર્થક્રિયા ઘટશે નહિ. માટે આત્મા નિત્ય નથી. હવે પછીના શ્લોકમાં એ વિશે તેમનો ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે.

[૪૧૫] સ્વભાવહાનિતો ધૌવ્યં ક્રમેણાર્થક્રિયાકૃતૌ ।

અક્રમેણ ચ તદ્ભાવે યુગપત્ સર્વસંભવઃ ॥૩૨॥

અનુવાદ : ક્રમથી (આત્મા) અર્થક્રિયા કરે તો તેમાં સ્વભાવની હાનિ થતાં તે અનિત્ય થશે. જો અક્રમથી અર્થક્રિયા કરે તો એક જ સમયે (યુગપત્) સર્વ (અર્થક્રિયા) સંભવિત થશે.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના અનુસંધાનમાં અહીં બૌદ્ધ મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. બૌદ્ધો આત્માને ક્ષણિક માને છે. એક ક્ષણે તે ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજી ક્ષણે તે નાશ પામે છે અને એ રીતે એની પરંપરા ચાલે છે.

હવે જો આત્માને નિત્ય ગણવામાં આવતો હોય તો બૌદ્ધો એમ દલીલ કરે છે કે આત્મા જે કાર્ય (અર્થક્રિયા) કરે છે તે કમથી કરે છે કે અકમથી ? જો એમ કહેવામાં આવે કે આત્મા કમથી કાર્ય કરે છે તો આત્માનું નિત્યત્વ ટકી શકે નહિ, કારણ કે પહેલી ક્ષણે આત્માનો અમુક કાર્ય કરવાનો જે સ્વભાવ હતો તે નષ્ટ થઈ ગયો અને બીજી ક્ષણે બીજું કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થયો. આમ, આત્મા જો કમથી કાર્ય કરે તો એના સ્વભાવની હાનિ થશે. જો સ્વભાવનો નાશ થાય તો એનો અર્થ તો એ થયો કે ખુદ આત્માનો જ નાશ થયો. એટલે કે આત્મા ક્ષણિક અને નાશવંત છે એમ જ સિદ્ધ થશે.

હવે જો તેમ એમ કહો કે આત્મા અકમથી કાર્ય કરે છે તો એનો અર્થ એ થયો કે આત્મા યુગપત્ અર્થાત્ એકીસાથે કામ કરે છે. એમ જો કહીએ તો તો એનો અર્થ એ થયો કે ભૂતકાળનાં અને ભવિષ્યકાળનાં કાર્યો પણ આત્મા વર્તમાન કાળમાં કરે છે. પરંતુ તેમ બનતું નથી. એટલે આત્માને નિત્ય નહિ પણ અનિત્ય જ માનવો પડશે.

આત્મા જે અર્થક્રિયા કરે છે તે કમથી કરે છે કે અકમથી એવો મુદ્દો ઉઠાવીને આત્માને અનિત્ય, ક્ષણિક ઠરાવવાનો પ્રયાસ બૌદ્ધ દર્શન કરે છે, પણ તેમની આ વાત ભ્રામક છે. વસ્તુતઃ આત્માને ક્ષણિક માનવામાં કેવા ગંભીર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થઈ શકે તે હવે આગળ ઉપર બતાવવામાં આવશે.

[૪૧૬] ક્ષણિકે તુ ન દોષોઽસ્મિન્ કુર્વદ્રૂપવિશેષિતે ।

ધ્રુવેક્ષણોત્યતૃષ્ણાયા નિવૃત્તેશ્ચ ગુણો મહાન્ ॥૩૩॥

અનુવાદ : કુર્વદ્ રૂપથી વિશેષિત કરેલા આ (અમારા) ક્ષણિકવાદમાં કોઈ પણ દોષ નથી, પરંતુ ધ્રુવને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાની નિવૃત્તિરૂપ મહાન ગુણ (તેમાં) છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાંક દર્શનો આત્માને નિત્ય માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ દર્શન આત્માને ક્ષણિક માને છે. તેઓ માને છે કે પોતાના ક્ષણિકવાદમાં કોઈ દોષ નથી.

હવે આત્માને અનિત્ય, ક્ષણિક, પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થતો અને નાશ પામતો માનવામાં આવે તો એ આત્મા પ્રત્યેક ક્ષણે કાર્ય કરવાના સ્વભાવવાળો કેવી રીતે થઈ શકે ? શરીર દ્વારા જ જે બધી ક્રિયાઓ થાય છે તે કોણ કરે છે ? એ ક્રિયાઓમાં જણાતું સાતત્ય કેવી રીતે સંભવી શકે ?

આ પ્રશ્નોનો ખુલાસો બૌદ્ધ દર્શન એવી રીતે કરે છે કે આત્મા ક્ષણિક હોવા છતાં જે ક્ષણે આત્મા દ્વારા કાર્ય થાય છે તેની પૂર્વની ક્ષણે તે કુર્વદ્ રૂપથી વિશેષિત થાય છે, એટલે કે એ કાર્ય કરવાની શક્તિ ધરાવતો થાય છે. અન્ય સમયે તે શક્તિ ધરાવતો નથી. કુર્વદ્ રૂપ એટલે કાર્ય કરવાની શક્તિ. એ માટેના બીજા શબ્દો છે અર્થક્રિયાકારિત્વ, અથવા વૈજ્ઞત્ય, અથવા અતિશય. આત્મા કાર્ય કરવા માટે કુર્વદ્ રૂપ-વિશેષિત હોય છે એવી બૌદ્ધ દર્શનની દલીલ બહુ ગળે ઊતરે એવી નથી.

બૌદ્ધ દર્શન વળી એમ કહે છે કે આત્માને નિત્ય માનવા કરતાં ક્ષણિક માનવામાં વિશેષ ગુણ અથવા લાભ છે. કેવી રીતે ? તેઓ કહે છે કે આત્માને નિત્ય માનવાથી જીવને પોતે કંઈક છે એવું અભિમાન રહે છે. આત્માની નિત્યતાનું ઈક્ષણ અર્થાત્ અવલોકન કરતા રહેવાથી જીવને પોતાના આત્મા પ્રત્યે માયા બંધાય છે, એને સુખી કરવાની લાલસા જન્મે છે. એમાંથી તૃષ્ણા ઉદ્ભવે છે કે જે બધાં દુઃખોનું મૂળ છે.

જો આત્માને ક્ષણિક માનવામાં આવે તો પોતે કંઈ જ નથી, પોતાનું કશું જ ટકવાનું નથી, બધું જ નાશવંત છે એમ જીવને ભાન રહે છે. પોતાનું ન હોય તો માયા બંધાતી નથી, લાલસા જાગતી નથી, તૃષ્ણા ઉદ્ભવતી નથી, વૈરાગ્યનો ભાવ રહે છે. એથી સમતા ને શાન્તિ રહે છે. આમ ક્ષણિકવાદ વૈરાગ્યનો પોષક બને છે. એ એનો મોટો ગુણ છે. પ્રેમ, તૃષ્ણા, મોહમાયાથી નિવૃત્ત થવું એ અધ્યાત્મ-માર્ગમાં મહાન ગુણ છે, મોટો લાભ છે.

બૌદ્ધ દર્શનની આ દલીલનો ઉત્તર હવે પછીના શ્લોકોમાં આપવામાં આવ્યો છે.

[૪૧૭] મિથ્યાત્વવૃદ્ધિકૃત્તૂનં તદેતદપિ દર્શનમ્ ।

ક્ષણિકે કૃતહાનિર્યત્તથાત્મન્યકૃતાગમઃ ॥૩૪॥

અનુવાદ : એટલે આ દર્શન (બૌદ્ધ દર્શન) પણ અવશ્ય મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનારું છે. આત્માને ક્ષણિક માનવાથી કરેલાં કાર્યની હાનિ અને નહિ કરેલાં કાર્યના ફળની પ્રાપ્તિ થશે.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ દર્શન આત્માને ક્ષણિક માને છે. તેઓ કહે છે કે 'આત્મા અનિત્ય છે. તે ક્ષણે ક્ષણે મૃત્યુ પામે છે અને નવો આત્મા જન્મે છે. આ ક્રિયા એટલી ઝડપથી થાય છે કે આપણને આભાસ થાય છે કે આત્મા એનો એ જ છે.'

બૌદ્ધોની આ માન્યતા તર્કસંગત નથી. પ્રત્યેક ક્ષણે જો નવો નવો આત્મા ઉત્પન્ન થતો હોય તો વ્યવહારના પ્રશ્નો ઊભા થશે. એક માણસ દુકાનદાર પાસેથી ઉધાર વસ્તુ લઈ આવ્યો અને પછી પૈસા આપવા જાય તો હવે એનો એ દુકાનદાર નથી અને પૈસા આપનારો પણ જુદો છે. આથી વ્યવહાર ટકી શકે નહિ અને અતંત્રતા-અરાજકતા થાય. જેમ વ્યવહારમાં તેમ ધર્મના ક્ષેત્રે પણ અસંગતિ આવશે. જેણે પુણ્યકાર્ય કર્યું તેને એનું ફળ ભોગવવા નહિ મળે. ફળ ભોગવનાર બીજો જ કોઈ હશે. અધર્મ કરનાર પણ દોષનો સ્વીકાર નહિ કરે. વળી બીજી બાજુ જેણે કાર્ય કર્યું નથી એને ફળ ભોગવવા મળશે. પુણ્ય કરનાર એક અને સુખ ભોગવનાર બીજો એવી અસંગતિ ઊભી થશે.

આમ, બૌદ્ધ દર્શનની આ વાત જો માનવામાં આવે તો એથી મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ થશે.

[૪૧૮] એકદ્રવ્યાન્વયાભાવાદ્વાસનાસંક્રમશ્ચ ન ।

પૌર્વાપર્યં હિ ભાવાનાં સર્વત્રાતિપ્રસક્તિમત્ ॥૩૫॥

અનુવાદ : એક દ્રવ્યના અન્વયના અભાવને કારણે વાસનાનો સંક્રમ થશે નહિ. વળી ભાવોનું પૌર્વાપર્યપણું જ સર્વત્ર અતિપ્રસક્તિવાળું છે.

વિશેષાર્થ : આત્મા ક્ષણિક છે એવું માનવાવાળા બૌદ્ધોના મતનું ખંડન બીજી એક દલીલ વડે સચોટ રીતે અહીં કરવામાં આવ્યું છે.

બૌદ્ધો કહે છે કે પૂર્વ ક્ષણનું દ્રવ્ય ઉત્તર ક્ષણના દ્રવ્યરૂપે પરિણમે છે. એટલે વાસનાસંક્રમ થાય છે. પરંતુ અન્ય પક્ષ કહે છે કે દ્રવ્યના અન્વય-સાતત્યસંબંધના અભાવે વાસના સંક્રમ થઈ ન શકે.

બૌદ્ધો કહે છે કે આત્મા પ્રત્યેક ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યેક ક્ષણે નાશ પામે છે. પરંતુ જો એમ માનવામાં આવે તો 'કૃતનાશ' એટલે કે જે કર્યું છે તેનું ફળ ન મળે અને 'અકૃતાગમ' એટલે કે જે નથી કર્યું તેનું ફળ ભોગવવાનું આવે. ધારો કે એક માણસે ચોરી કરી અને તરત એને મારવામાં આવે, અને આત્મા ક્ષણિક અને નાશવંત હોય તો જે આત્માએ ચોરી કરી એ તો નાશ પામ્યો એટલે એને એના કર્મનું ફળ ભોગવવું પડ્યું નહિ. એટલે કે એણે જે કંઈ કર્યું તે પણ નાશ પામ્યું એમ માનવું પડશે. બીજી બાજુ જે આત્માને માર પડ્યો એણે કશું કર્યું નહોતું છતાં બિચારાને વગર લેવે દેવે માર પડ્યો. 'અકૃત' એટલે ન કરવા છતાં 'આગમ' એટલે આવેલું ફળ ભોગવવાનું. આમ આત્માને ક્ષણિક માનવાથી આ દોષ આવે છે.

આના ઉત્તરમાં બૌદ્ધ મતાનુયાયીઓ એમ કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનક્ષણરૂપ છે. પ્રત્યેક ક્ષણે આત્મા ભલે નાશ પામે, પણ એની બાકી રહેલી વાસનાઓનું સંક્રમણ બીજી જ ક્ષણે, બીજા ઉત્પન્ન થયેલા નવા આત્મામાં થઈ જાય છે. એટલે આત્મા ક્ષણિક હોવા છતાં વાસનાઓના સંક્રમણનું સાતત્ય રહે છે, એટલે વાસનાનુસાર કર્મફળ ભોગવવાનાં રહે છે. એટલે 'કૃતનાશ' અને 'અકૃતાગમ'નો દોષ આવતો નથી.

બૌદ્ધોની આ દલીલનું ખંડન કરતાં નૈયાયિકો અને અન્ય દર્શનીઓ કહે છે કે સંસારમાં અનંત આત્માઓ છે. આત્મારૂપી એક દ્રવ્યનો બીજા આત્મારૂપી દ્રવ્ય સાથે જો કોઈ અન્વય એટલે કે સાતત્ય સંબંધ ન હોય, તો પછી 'ક્ષ' નામના આત્માની વાસનાનું સંક્રમણ 'જ' નામના આત્મામાં પણ થઈ શકે. ચોરી કરે મગનભાઈ અને માર પડે છગનભાઈને એવું પણ થઈ શકે. મતલબ કે બે આત્મા વચ્ચે અન્વય અર્થાત્ સાતત્ય-સંબંધ ન હોય તો વાસનાનું સંક્રમણ થઈ શકે નહિ. બીજી બાજુ આત્મા ક્ષણમાં જ જો સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ જતો હોય તો બે આત્મા વચ્ચે સંબંધનું કોઈ પ્રયોજન રહેતું નથી. જો સંબંધ ન હોય તો વાસનાનું સંક્રમણ પણ થઈ શકતું નથી.

બૌદ્ધો એ માટે એમ કહે છે કે બે આત્મા વચ્ચે પૌર્વાપર્યનો સંબંધ છે. એટલે કે એક આત્મા પૂર્વની ક્ષણનો છે અને બીજો આત્મા ઉત્તર ક્ષણનો છે. એટલે કે બે આત્મા વચ્ચે પૌર્વાપર્યનો સંબંધ છે. પરંતુ એમ સ્વીકારવામાં અતિપ્રસક્તિનો એટલે કે અતિવ્યાપ્તિનો એટલે કે વધુ પડતું લાગુ પાડવાનો દોષ આવશે. એટલે કે 'ક્ષ' આત્માની વાસનાનો સંક્રમ 'જ' આત્મામાં થઈ જશે. જો આમ થાય તો તો સંસારમાં પ્રત્યેક ક્ષણે અવ્યવસ્થા અને અનર્થનો પાર નહિ રહે. એટલે આત્માની ક્ષણિકતા અને વાસનાનું સંક્રમણ એ બે વચ્ચે મેળ બેસતો નથી.

[૪૧૮] कुर्वद्रूपविशेषे च न प्रवृत्तिर्न वाऽनुमा ।

अनिश्चयान्न वाध्यक्षं तथा चोदयनो जगौ ॥३६॥

અનુવાદ : કુર્વદ્ રૂપ વિશેષમાં વળી પ્રવૃત્તિ નથી અને અનુમાન નથી. તથા અનિશ્ચય હોવાથી પ્રત્યક્ષ (અધ્યક્ષ) પ્રમાણ પણ નથી એમ ઉદયને (ન્યાયકુસુમાંજલિના કર્તા ઉદયનાચાર્યે) પણ કહ્યું છે.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ મતની પરીક્ષા ઉદયનાચાર્યે પોતાના 'ન્યાયકુસુમાંજલિ' નામના ગ્રંથમાં કરી છે. આ

શ્લોકમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી યશોવિજયજીએ બૌદ્ધ મતનું ખંડન કર્યું છે અને એ માટે આધાર તરીકે ઉદયનાચાર્યના એ ગ્રંથમાંથી હવે પછીનો શ્લોક એમણે ટાંક્યો છે.

બૌદ્ધ દર્શન આત્માને ક્ષણિક માને છે. હવે જો એક જ શરીરમાં રહેલો આત્મા નાશ પામતો હોય અને પાછો ઉત્પન્ન થતો હોય તો નાશ પામેલા આત્માએ જે કંઈ કર્યું તે નવા ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને યાદ કેવી રીતે રહે ? વ્યવહારમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે માણસને માત્ર તરતનું જ નહિ, વર્ષો પહેલાંનું પણ યાદ રહે છે.

બૌદ્ધ દર્શન એમ કહે છે કે પ્રત્યેક ક્ષણે નાશ પામેલા અને નવા ઉત્પન્ન થયેલા આત્મા વચ્ચે વાસનાનો સંબંધ હોય છે. તેનું નવા ઉત્પન્ન થયેલા આત્મામાં સંક્રમણ થાય છે. પૂર્વ ક્ષણનો જે આત્મા હોય છે એનામાં આ રહેલી વાસનાને કારણે એક પ્રકારનું રૂપવિશેષ થાય છે. એને 'કુર્વદ્ રૂપ વિશેષ' કહેવામાં આવે છે. આ કુર્વદ્ રૂપ વિશેષને કારણે નવા ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને પૂર્વ ક્ષણના આત્માના સ્મૃતિસંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જ્યાં સુધી એ કુર્વદ્ રૂપ વિશેષ થતું રહે ત્યાં સુધી વાસનાના સંક્રમણને કારણે પૂર્વની સ્મૃતિ ચાલુ રહે છે.

પરંતુ આ બૌદ્ધ મતની ક્ષતિઓ દર્શાવતાં ઉદયનાચાર્યે 'ન્યાયકુસુમાંજલિ'માં કહ્યું છે કે આ કુર્વદ્ રૂપ વિશેષને કારણે વાસના સંક્રમણ થાય છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. તેમાં પ્રવૃત્તિ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ નથી. કુર્વદ્ રૂપવાળા ક્ષણિક પદાર્થમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતું નથી. એવી રીતે ક્ષણિક પદાર્થના ક્ષણિકત્વનું અનુમાન થતું નથી અને ક્ષણિકત્વના નિશ્ચય વિના તેનું ક્ષણિકત્વ પ્રત્યક્ષ (અધ્યક્ષ) થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ નજરે દેખાતું નથી. એટલે આત્માનું ક્ષણિકત્વ સાબિત થઈ શકતું નથી.

ઉદયનાચાર્યે 'ન્યાયકુસુમાંજલિ'માં આ માટે જે શ્લોક આપ્યો છે તે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અવતરણ તરીકે નીચે આપ્યો છે.

[૪૨૦] ન વૈજાત્યં વિના તત્સ્યાન્ન તસ્મિન્નુમા ભવેત્ ।

વિના તેન ન તત્સિદ્ધિર્નાધ્યક્ષં નિશ્ચયં વિના ॥૩૭॥

અનુવાદ : વૈજાત્ય વિના તે (ક્ષણિકત્વ) થશે નહિ. તે (ક્ષણિકત્વ) વિના તેમાં અનુમાન (અનુમા) થશે નહિ. તે (અનુમાન) વિના તેની (ક્ષણિકત્વની) સિદ્ધિ (નિશ્ચય) થશે નહિ. નિશ્ચય વિના પ્રત્યક્ષ (પ્રમાણભૂત) થશે નહિ.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ઉદયનાચાર્યના 'ન્યાયકુસુમાંજલિ' નામના ગ્રંથમાંથી આધાર તરીકે આ શ્લોક ટાંક્યો છે. 'ન્યાયકુસુમાંજલિ'ના પહેલા સ્તબકની સોળમી કારિકામાં આ શ્લોક આપવામાં આવ્યો છે.

બૌદ્ધ મતવાળા એમ કહે છે કે એક જ શરીરમાં રહેલો આત્મા પ્રતિક્ષણ નષ્ટ થાય છે અને નવો ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વ ક્ષણના આત્મામાં કંઈક રૂપવિશેષ થાય છે. એને કુર્વદ્ રૂપ વિશેષ અથવા વૈજાત્ય (વિજાતીયપણું) કહે છે. એથી નવા ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને સ્મૃતિસંસ્કાર પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે વાસનાનું સંક્રમણ થાય છે. પૂર્વ ક્ષણનો આત્મા અને ઉત્તર ક્ષણનો આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે એ સમજાવવા માટે

ઉદાહરણ તરીકે તેઓ કહે છે કે અનાજનો એક દાણો અનાજની કોઠીમાં હોય છે. ત્યાં સુધી એમાંથી અંકુર ફૂટતો નથી, પણ એ ખેતરમાં જાય છે ત્યારે એમાંથી અંકુર ફૂટે છે. એટલે દાણો એકનોએક દેખાય છે તે ભ્રમ છે. કોઠીનો દાણો જુદો હતો અને ખેતરનો દાણો જુદો છે. દાણામાં જે વૈજાત્ય હતું, અતિશયવિશેષ હતો એથી અંકુર ફૂટ્યો છે. વસ્તુતઃ ખેતરમાં માટી, પાણી, હવા, સૂર્ય પ્રકાશ ઇત્યાદિ સહકારી કારણો મળતાં દાણામાંથી અંકુર ફૂટે છે. પરંતુ બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદમાં માનતા હોવાથી આ વૈજાત્યની વાત લાવે છે.

હવે જો વૈજાત્યની વાત ન હોય તો ક્ષણિકત્વની વાત ટકી શકશે નહિ. પરંતુ ક્ષણિકત્વની વાત સ્વીકારીએ તો વૈજાત્ય અથવા અતિશયવિશેષ અથવા કારણવિશેષ સ્વીકારવું પડે, જેથી કાર્યવિશેષ થાય છે. હવે જો વિશિષ્ટ કારણ-કાર્ય સ્વીકારીએ તો સામાન્ય કારણ-કાર્ય છોડી દેવાં પડશે. એટલે સામાન્ય કારણથી સામાન્ય કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ અનુમાનનો ઉચ્છેદ થશે. એટલે અનુમાનથી પદાર્થમાં ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ નહિ થઈ શકે. તેવી જ રીતે તે સંક્રમણ નજરે દેખાતું ન હોવાથી અધ્યક્ષ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પણ ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ થઈ શકશે નહિ.

આમ, બૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદ એ માત્ર બૌદ્ધિક વ્યાયામ જેવો છે. અન્ય કોઈ દર્શને આ ક્ષણિકવાદનો સ્વીકાર કર્યો નથી.

[૪૨૧] એકતાપ્રત્યભિજ્ઞાનં ક્ષણિકત્વં ચ બાધતે ।

યોઽહમન્વભવં સોઽહં સ્મરામીત્યવધારણાત્ ॥૩૮॥

અનુવાદ : ‘જેણે (પૂર્વે) અનુભવ્યું તે જ હું તેનું સ્મરણ કરું છું’ એવી અવધારણા થતી હોવાથી એકતાનું પ્રત્યભિજ્ઞાન ક્ષણિકત્વનો બોધ કરે છે.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ દર્શન આત્માને અનિત્ય અને ક્ષણિક માને છે, પરંતુ આ વાત જીવનના સાદા અનુભવથી વિપરીત છે એ તરત સમજાય એવું છે. આત્મા કણે કણે જો નાશ પામતો હોય અને ઉત્પન્ન થતો હોય તો પછી ભૂતકાળમાં બની ગયેલી ઘટના યાદ કેવી રીતે રહે ? કોને રહે ? જીવના શરીરમાં કણે કણે ફેરફાર જરૂર થાય છે. એથી નાનું બાળક મોટું થાય છે, યુવાન હોય તે વૃદ્ધ થાય છે. એટલે દેહમાં ફેરફાર થાય છે. પરંતુ દેહમાં રહેલો આત્મા તો નિત્ય છે. જો એમ ન હોય તો ભૂતકાળમાં વર્ષો પહેલાં બનેલી ઘટના જીવને આજે પણ યાદ કેવી રીતે રહે ? એ યાદ રહે છે એનો અર્થ એ થયો કે ક્ષણિકતા સાતત્ય છે. ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા વચ્ચે પણ જે એકતા છે, અભેદ છે તેનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે એટલે કે ઓળખ અથવા નિશ્ચય થાય છે. આમ સ્મૃતિ દ્વારા થતા ભૂતકાળના અનુભવને કારણે અર્થાત્ ‘મારો આત્મા એનો એ જ છે’ એમાં એકતાના પ્રત્યભિજ્ઞાનને કારણે આત્માના ક્ષણિકત્વની વાત ટકી શકતી નથી.

[૪૨૨] નાસ્મિન્વિષયબાધો યત્ ક્ષણિકેઽપિ યથૈકતા ।

નાનાજ્ઞાનાન્વયે તદ્વત્ સ્થિરે નાનાક્ષણાન્વયે ॥૩૯॥

અનુવાદ : આમાં (પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં) વિષય બાધિત થતો નથી કારણ કે (બૌદ્ધ મતે) અનેક

જ્ઞાનની પરંપરામાં ક્ષણિકત્વ હોવા છતાં પણ એકત્વ ભાસે છે. તેવી રીતે અનેક ક્ષણની પરંપરામાં વણાયેલા સ્થિર પદાર્થમાં એકત્વ છે.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ દર્શન કહે છે કે આત્મામાં એકતાના વિષયનો સંભવ જ નથી. આત્મામાં ક્ષણિકત્વનો જ સંભવ છે. પરંતુ બૌદ્ધ દર્શનની આ દલીલ બરાબર નથી, કારણ કે આત્મામાં એકતાના વિષયનો બાધ જ નથી. જેમ બૌદ્ધ દર્શન ક્ષણિક આત્માની જ્ઞાનની ધારામાં (સંતાનમાં) એકતા સ્થાપે છે તેમ અન્ય દર્શન પ્રમાણે સ્થિર અને નિત્ય એવા આત્મામાં પણ એકતા અવશ્ય ઘટી શકે. એટલે કે તો પછી આત્માની ક્ષણિકતાની વાત સ્વીકારવાની કોઈ આવશ્યકતા કે યથાર્થતા નથી.

[૪૨૩] નાનાકાર્યૈક્યકરણસ્વાભાવ્યે ચ વિરુદ્ધ્યતે ।

સ્યાદ્વાદસંનિવેશેન નિત્યત્વેઽર્થક્રિયા ન હિ ॥૪૦॥

અનુવાદ : નાના પ્રકારનાં કાર્યોના ઐક્યકરણના સ્વભાવને માનવાથી સ્યાદ્વાદની સ્થાપના (સંનિવેશ) વડે, નિત્યત્વમાં અર્થક્રિયાનો વિરોધ નથી.

વિશેષાર્થ : નાના પ્રકારનાં કાર્યો એટલે વિવિધ પ્રકારનાં અનેક કાર્યો. એમાં ઐક્યકરણ એટલે એક કર્તાનો અનેક કાર્યો કરવાનો, કાર્યજનકત્વનો સ્વભાવ. આ કર્તા તે આત્મા. બૌદ્ધો એમ કહે છે કે આત્માને નિત્ય માનવાથી એમાં અર્થક્રિયા ઘટી શકતી નથી. પરંતુ જૈન દર્શન કહે છે કે સ્યાદ્વાદનો આશ્રય લેવાથી એમાં અર્થક્રિયા ઘટી શકે છે. અનેક કાર્યો ક્રમથી કરવાનો (કારણ કે એક જ સમયે બે ઉપયોગ સાથે સંભવી શકતા નથી.) આત્માનો સ્વભાવ છે. વળી સ્યાદ્વાદનો આશ્રય લેતાં તો એ વસ્તુ તદ્દન સ્પષ્ટ થશે. સ્યાદ્વાદ શૈલીએ આત્માને કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય માની શકાય. એટલે નિત્યત્વમાં અર્થક્રિયાનો વિરોધ રહેતો નથી.

[૪૨૪] નીલાદાવપ્યતદ્વેદશક્તયઃ સુવચાઃ કથમ્ ।

પરેણાપિ હિ નાનેકસ્વભાવોપગમં વિના ॥૪૧॥

અનુવાદ : અનેક સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યા વિના બીજા (બૌદ્ધ) વડે નીલ વગેરે રંગમાં અતદ્ભેદની શક્તિઓ શી રીતે કહી શકાશે ?

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ દર્શનવાળાઓ આત્માને ક્ષણિક માને છે. એટલે વસ્તુતઃ આત્મતત્ત્વમાં જ માનતા નથી. જૈન દર્શન આત્માને દ્રવ્યથી નિત્ય અને પર્યાયથી અનિત્ય માને છે. જૈન દર્શન માને છે અનેકધર્માત્મિક વસ્તુ । અર્થાત્ વસ્તુના અનેક ધર્મો છે એટલે એક પદાર્થમાં અનેક સ્વભાવનો સ્વીકાર કરવો પડશે. બૌદ્ધધર્મીઓ એમ માનતા ન હોય તો એમને માન્યા વગર છૂટકો નથી. એક સાદું ઉદાહરણ લઈએ. નીલ રંગ તો બધા સ્વીકારે છે. પરંતુ એક નીલ રંગમાં જે પીળાશ (અતદ્)ની ઝાંય છે એથી એના વત્તાઓછા પ્રમાણે અનેક ભેદ પડે છે અને તે બધા જ નીલના ભેદ-સ્વભાવ તરીકે સ્વીકારવા પડે છે. એમ છતાં નીલ રંગમાં રહેલા એ પ્રત્યેક ભેદને—સ્વભાવને તમે શી રીતે કહી શકશો ? કહેવાનું શક્ય જ નથી. એટલે જ એક પદાર્થમાં અનેક સ્વભાવ સ્વીકારવા જ પડે છે.

[૪૨૫] ધ્રુવેક્ષણેઽપિ ન પ્રેમ નિવૃત્તમનુપ્લવ્યાત્ ।

ગ્રાહ્યાકાર ઇવ જ્ઞાને ગુણસ્તન્નાત્ર દર્શને ॥૪૨॥

અનુવાદ : આત્માને ધ્રુવ જોવામાં આવે તો પણ અનુપ્લવથી (રાગાદિ સંસ્કારના નાશથી) રવાના થયેલો રાગ (પ્રેમ) ઊભો નહિ થાય, જેમ (બૌદ્ધ મતે) ગ્રાહ્યાકાર (અર્થાત્ જ્ઞેયાકાર) અનુપ્લવથી રવાના થયા પછી ફરીથી આવતો નથી તેમ. માટે આ દર્શન(બૌદ્ધ દર્શન)ને માન્ય રાખવામાં કોઈ ગુણ (લાભ) નથી.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોક ૩૩ (૪૧૬)મા શ્લોકના જવાબ રૂપે છે. બૌદ્ધ દર્શન એક એવી દલીલ કરે છે કે આત્માને ધ્રુવ એટલે નિત્ય માનવા કરતાં ક્ષણિક માનવામાં જીવને માટે વિશેષ લાભ છે. કોઈ વસ્તુ ક્ષણિક હોય, નાશ પામવાની હોય તો તેના પર પ્રેમ બહુ આવતો નથી. જે વસ્તુ કાયમ ટકવાની હોય તેના પર પ્રેમ, અનુરાગ, આસક્તિ વધુ થાય છે. આ આસક્તિથી તૃષ્ણા, મોહ, લાલસા વગેરે ભાવો જન્મે છે. એથી જીવ માટે સંકલેશ પરિણામો થાય છે. આત્માને નિત્ય માનવાથી જીવને પોતાના આત્મા પ્રત્યે વધુ પ્રેમ થાય છે. એને સુખી રાખવા માટે જીવ બહુ મહેનત કરે છે અને એથી તે સંસારમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. જીવને આત્મા માટે મમત્વભાવ રહે છે. એથી આર્તધ્યાન થાય છે. ‘મારો આત્મા, મારો આત્મા’ — એમ મારાપણું, મમત્વ વધે છે, જે એને સંસારમાં ડુબાડે છે. એટલે આત્માને નિત્ય, ધ્રુવ તરીકે જોવાથી જીવના એના માટેના પ્રેમની કે આસક્તિની નિવૃત્તિ થતી નથી. પરંતુ બીજી બાજુ આત્માને ક્ષણિક, ક્ષણભંગુર માનવાથી એના માટેના પ્રેમની નિવૃત્તિ થાય છે. એથી આસક્તિ ઘટે છે અને ત્યાગવૈરાગ્યના ભાવ દઢ થાય છે, જે નિર્વાણ માટે બહુ જરૂરી છે.

બૌદ્ધ દર્શન આત્માની ક્ષણિકતાનો સ્વીકાર કરવા માટે આવી દલીલ કરે છે.

પરંતુ બૌદ્ધ દર્શનની આ દલીલમાં તથ્ય નથી. એ માત્ર ઉપજાવી કાઢેલી દલીલ છે, કારણ કે આત્માને નિત્ય, અનાદિ-અનંત માનવાથી એ માટે જે પ્રેમ થાય તે સંકલેશ કરાવે એવા પ્રકારનો અપ્રશસ્ત રાગ નથી, પણ પ્રશસ્ત રાગ છે. વળી આ રાગ નિવૃત્ત ન થાય એવું પણ નથી. એની નિવૃત્તિમાં કોઈ વિઘ્ન આવતું નથી. આ માટે ગ્રંથકાર મહર્ષિએ બૌદ્ધ દર્શનની જ એક વાતનું ઉદાહરણ આપીને જવાબ આપ્યો છે.

જીવનો આત્મા માટેનો પ્રેમ નિવૃત્ત કેમ ન થાય ? થાય જ, બૌદ્ધ દર્શનના ગ્રાહ્ય આકારની જેમ જ અવશ્ય થાય. બૌદ્ધ દર્શન માને છે કે પ્રત્યેક પદાર્થની જ્ઞાનની એક ધારા અથવા સંતાન ચાલે છે. એ ધારા ચાલતી હોય ત્યારે ચિત્ત એના વિવિધ આકાર ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ એ આકાર પણ ક્ષણિક છે. આમ જ્ઞાનધારામાં ગ્રાહ્ય આકાર નિવૃત્ત થઈ જાય છે એટલે કે પાછા ચાલ્યા જાય છે. ધારા સતત રહે છે પણ આકારો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, એમ બૌદ્ધ દર્શન કહે છે.

જૈન દર્શન કહે છે કે તમારા બૌદ્ધ દર્શનમાં જ્ઞાનધારાના આકારો જેમ નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેમ જીવનો આત્મા માટેનો પ્રેમ પણ, જ્ઞાનદશા ઉચ્ચ થતાં, નિવૃત્ત થઈ જાય છે. જૈન દર્શન તો કહે છે કે પછી તો એવી ઉચ્ચ આત્મિક દશા પ્રાપ્ત થાય છે કે જ્યારે નિર્વાણ અથવા મોક્ષ માટેનો પ્રેમ પણ રહેતો નથી. આનંદઘનજીએ કહ્યું છે તેમ ‘મુક્તિ સંસાર બેઉ સમ ગણે’.

એટલા માટે આ બૌદ્ધ દર્શન ભલે ક્ષણભંગુરતામાં રહેલા ગુણની વાત કરે પરંતુ એમાં કોઈ ગુણ નથી અને તેથી આત્માની તે ક્ષણિકતા સ્વીકાર્ય નથી. ટૂંકમાં, બૌદ્ધ દર્શનને માન્ય રાખવામાં કોઈ ગુણ એટલે કે લાભ નથી.

[૪૨૬] પ્રત્યુતાનિત્યભાવે હિ સ્વતઃ ક્ષણજનુર્ધિયા ।

હેત્વનાદરતઃ સર્વક્રિયાવિફલતા ભવેત્ ॥૪૩॥

અનુવાદ : ઊલટાનું (પ્રત્યુત) અનિત્યભાવથી તો પોતાની મેળે જ ક્ષણિક જન્મ(જનુ)ની બુદ્ધિ વડે હેતુ ઉપર અનાદર થશે અને સર્વ ક્રિયાની નિષ્ફળતા થશે.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ દર્શન આત્માને અનિત્ય માને છે. પરંતુ આ માન્યતા વ્યવહારમાં જરા પણ ટકી શકે એમ નથી, કારણ કે એથી હેતુ ઉપર એટલે કે ક્રિયાના ફળ ઉપર માણસને અનાદર થશે. ધારો કે કોઈ માણસ બીજાની હત્યા કરતો હોય તો એ બચાવ કરી શકશે કે પોતે તો માત્ર નિમિત્ત થયો છે, જે કાણે એની હત્યા કરવામાં આવી એની પૂર્વેની કાણે તો એ મૃત્યુ પામ્યો જ હતો. માણસ ચોરી કરશે અને છતાં કહી શકશે કે પોતે ચોરી કરી નથી, કારણ કે ચોરી થાય એ પહેલાં તો એનો પોતાનો આત્મા મૃત્યુ પામ્યો હતો. કોઈ માણસે દુકાનમાંથી વસ્તુ ખરીદી હોય અને પૈસા આપવાનો ઈન્કાર કરતાં તે કહી શકે કે જેની પાસેથી વસ્તુ લેવાઈ એ તો ક્યારનો મૃત્યુ પામ્યો છે અને લેનારો પણ મૃત્યુ પામ્યો છે. આમ, આત્માને અનિત્ય માનવાથી ઘણા દોષો અને અનર્થો ઊભા થશે. કોઈ કાર્ય કરવામાં માણસને રસ નહિ રહે. પોતાના કાર્યનું ફળ બીજા ભોગવી શકશે. આત્મા જો સ્વતઃ ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વતઃ વિનાશ પામે છે, તો પછી શુભ કે અશુભ કર્મના બંધની કોઈ વાત રહેશે નહિ અને સુખદુઃખનાં કારણો પણ અસ્વીકાર્ય બનશે. પરિણામે સર્વ ક્રિયાઓની નિષ્ફળતા થશે. જો એવું થાય તો ધર્મક્રિયા કે કર્તવ્યરૂપ ક્રિયા પણ માણસ કરશે નહિ. ટૂંકમાં આત્માને અનિત્ય માનવાથી સંસારમાં અનવસ્થા સર્જશે. એમાંથી બચવું હોય તો આત્માની અનિત્યતાની વાત છોડી દેવી પડશે.

[૪૨૭] તસ્માદિદમપિ ત્યાજ્યમનિત્યત્વસ્ય દર્શનમ્ ।

નિત્યસત્યચિદાનંદપદસંસર્ગમિચ્છતા ॥૪૪॥

અનુવાદ : એટલે નિત્ય, સત્, ચિત્ અને આનંદના પદનો સંસર્ગ ઈચ્છનારે આ અનિત્યવાદીનું દર્શન ત્યજવા યોગ્ય છે.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધોના અનિત્યવાદની મીમાંસા કરીને તથા એમાં રહેલી ત્રુટિ દર્શાવીને ગ્રંથકાર મહર્ષિ અહીં ભલામણ કરે છે કે જેઓ સત્, ચિત્ ને આનંદસ્વરૂપ એવા નિત્ય આત્માનું પદ પામવા ઈચ્છતા હોય એટલે કે જેઓ સાચા મુમુક્ષુ હોય તેઓએ તો આત્માને એકાન્ત અનિત્ય માનતા આ ક્ષણિકવાદની જાળમાં ફસાવા જેવું નથી. સર્વને ક્ષણિક અને અનિત્ય માનવાથી માણસ ભ્રમમાં પડી જવાનો અને ખોટી દિશામાં ભૂલો પડી જવાનો સંભવ રહે છે. એથી જીવો મોક્ષમાર્ગ ચૂકી જવાનો ભય રહે છે. મુમુક્ષુને સાવધાન રહેવાની ગ્રંથકારશ્રીની આ ભલામણ સર્વથા કેટલી યથોચિત છે !

[૪૨૮] ન કર્તા નાપિ ભોક્તાત્મા કાપિલાનાં તુ દર્શને ।

જન્યધર્માશ્રયો નાયં પ્રકૃતિઃ પરિણામિની ॥૪૫॥

અનુવાદ : કપિલના દર્શનમાં (સાંખ્યમતમાં) આત્મા કર્તા નથી અને ભોક્તા પણ નથી. એ (આત્મા) જન્યધર્મ-આશ્રયવાળો નથી, (પરંતુ) પ્રકૃતિ પરિણામિની છે.

વિશેષાર્થ : બૌદ્ધ દર્શનના આત્મા વિશેના મંતવ્ય પછી આ શ્લોકમાં કપિલના સાંખ્ય દર્શનનું મુખ્ય મંતવ્ય સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. સાંખ્ય દર્શન આત્માને પુરુષ તરીકે ઓળખાવે છે. તે ચેતનમય છે. તે કમળના પત્રની જેમ સર્વદા નિર્લેપ છે. તે કશું કરતો નથી. એટલે કે તે કોઈ કર્મનો કર્તા નથી અને કોઈ વસ્તુનો તે ભોક્તા પણ નથી. તે સંપૂર્ણપણે વિશુદ્ધ છે, નિર્મળ છે.

પ્રકૃતિ જડ છે. પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં પડે છે. વસ્તુતઃ પ્રકૃતિ અને પુરુષ ભિન્નભિન્ન છે. પરંતુ પોતાનામાં પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પડતું હોવાથી પુરુષને એવો ભ્રમ થાય છે કે 'હું સુખી છું' કે 'હું દુઃખી છું'. પુરુષને પોતાનામાં પડેલા પ્રતિબિંબને કારણે એવો ભ્રમ થાય છે કે પોતે પ્રકૃતિ જ છે અને તેવી રીતે પ્રકૃતિને પણ એવો ભ્રમ થાય છે કે પોતે પુરુષ છે. આમ બંને એકબીજામાં ઓતપ્રોત રહે છે. એને લીધે સંસાર ચાલ્યા કરે છે. જ્યારે પુરુષ (આત્મા)નો આ ભ્રમ ભાંગી જાય અને પોતે પ્રકૃતિથી અલગ થઈ જાય તો પુરુષનો એટલે કે આત્માનો મોક્ષ થાય છે. પુરુષ જો પ્રકૃતિથી ભિન્ન થઈ જાય તો એ કર્તા નથી અને ભોક્તા પણ નથી.

પુરુષ નિત્ય, અવિકારી, અપરિણામી છે. તે અક્રિય છે. એટલે એનામાં જ્ઞાનાદિ ધર્મો જન્ય નથી અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા નથી. એટલે આત્મા જન્યધર્મોના આશ્રયવાળો નથી. બીજી બાજુ પ્રકૃતિ અનિત્ય, વિકારી અને પરિણામી છે. પ્રકૃતિમાં ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખાદિનો અનુભવ પોતાને થાય છે એવો ભ્રમ પુરુષને થાય છે, કારણ કે પોતે પ્રકૃતિથી અભિન્ન છે, એમ તે માને છે. બંને વચ્ચે અભેદ છે એવો એનો ભ્રમ ચાલ્યા કરે છે. આ ભ્રમ જ્યારે તૂટે છે ત્યારે પુરુષ (આત્મા) પ્રકૃતિથી અલગ થઈ જાય છે અને ત્યારે એનો મોક્ષ થાય છે.

આ સાંખ્યદર્શનની માન્યતા છે.

[૪૨૯] પ્રથમઃ પરિણામોઽસ્યા બુદ્ધિર્ધર્માષ્ટકાન્વિતા ।

તતોઽહંકારતન્માત્રેન્દ્રિયભૂતોદયઃ ક્રમાત્ ॥૪૬॥

અનુવાદ : ધર્માદિ આઠ વડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એ એનું (પ્રકૃતિનું) પ્રથમ પરિણામ છે. ત્યાર પછી અનુક્રમે અહંકાર, તન્માત્રા, ઈન્દ્રિયો અને ભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે આ વિશ્વ પુરુષ સહિત પચીસ તત્ત્વોનું બનેલું છે. એમાં પ્રકૃતિમાંથી અનુક્રમે ભિન્નભિન્ન તત્ત્વોનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે તેનો અહીં સંક્ષેપમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે પુરુષ (આત્મા) અને પ્રકૃતિના સંયોગ વડે જ આ વિશ્વનું નિર્માણ થયું છે. પુરુષ ચેતનમય છે અને પ્રકૃતિ જડ છે. પુરુષ શુદ્ધ, નિત્ય, નિર્વિકાર છે. એટલે ફક્ત પુરુષથી વિશ્વનું

સર્જન થાય નહિ. પ્રકૃતિ જડ છે. એટલે ફક્ત પ્રકૃતિથી પણ વિશ્વનું સર્જન થાય નહિ. પરંતુ પુરુષ અને પ્રકૃતિ ભેગાં મળે તો તેથી વિશ્વનું સર્જન થાય છે.

કેવી રીતે આ સર્જન થાય છે ? સાંખ્યો કહે છે કે અંધપંગુન્યાયે આ સર્જન થાય છે. જંગલમાં ભૂલો પડેલો એક આંધળો અને એક લંગડો બંને પોતાની મેળે એકલા જંગલમાંથી નીકળી શકે નહિ. પરંતુ આંધળાના ખભા ઉપર લંગડો બેસી જઈને રસ્તો બતાવે તો બંને નીકળી શકે. ગરજ બંનેને છે. તેવી રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયોગથી જગતનું નિર્માણ થાય છે.

વસ્તુતઃ જગત પ્રકૃતિમાં બીજરૂપે રહેલું હોય છે. સૃષ્ટિના સર્જન પહેલાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણો પ્રકૃતિમાં સમાન ભાવે, સરખે અંશે રહેલા હોય છે, પરંતુ પુરુષના સાન્નિધ્યમાં આવતાં પ્રકૃતિના આ ત્રણે ગુણોની સમતુલા ખોરવાય છે. ગુણોમાં એક પ્રકારનું આંદોલન ઉત્પન્ન થાય છે. 'ગુણક્ષોભ' થાય છે. આ સ્પંદનને લીધે ગુણો વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે. પ્રત્યેક ગુણ બીજા બે ગુણ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. એમાંથી આ ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં ક્યાંક એક ગુણનું તો ક્યાંક અન્ય ગુણનું પ્રાધાન્ય જોવા મળે છે.

પુરુષ અને પ્રકૃતિનો સંયોગ થતાં પ્રકૃતિમાં પરિણમન થાય છે. પ્રકૃતિ વિકારી બને છે. એમાંથી એનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ તે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલા માટે બુદ્ધિને 'મહત્' કહેવામાં આવે છે. આ બુદ્ધિના આઠ ધર્મ છે : ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય. એને કારણે જીવને સુખદુઃખનો અનુભવ થાય છે.

પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ પછી અહંકારની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુરુષ (આત્મા) આ અહંકારને વશ થઈ 'હું સુખી છું', 'હું દુઃખી છું' એમ સમજી પોતે સર્વ ક્રિયાનો કર્તા અને ભોક્તા છે એમ માને છે. પરંતુ એ એનો ભ્રમ છે.

સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન એમ અગિયાર ઉત્પન્ન થાય છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તે કાન (શ્રવણેન્દ્રિય), આંખ (ચક્ષુરિન્દ્રિય), નાક (ઘ્રાણેન્દ્રિય), જીભ (રસેન્દ્રિય) અને ત્વચા (સ્પર્શેન્દ્રિય) છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિય તે મુખ, હાથ, પગ, મળદ્વાર અને જનનેન્દ્રિય છે.

તામસ્ અહંકારમાંથી પાંચ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થાય છે. આ તન્માત્રા તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ.

રાજસ્ અહંકાર સાત્ત્વિક અહંકારને અને તામસ્ અહંકારને મદદરૂપ થાય છે.

પાંચ તન્માત્રામાંથી પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ પાંચ મહાભૂતો તે આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી.

આ રીતે સાંખ્ય દર્શન પ્રમાણે જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેઓ કહે છે કે જેમ દૂધમાંથી એની મેળે જ વિકાર થતાં દહીં થાય છે તેમ પ્રકૃતિ એની મેળે જ પરિણમે છે.

આ સાંખ્ય દર્શનની માન્યતા છે.

[૪૩૦] ચિદ્રૂપઃ પુરુષો બુદ્ધેઃ સિદ્ધયેચ્ચૈતન્યમાનતઃ ।

સિદ્ધિસ્તસ્યાશ્ચ વિષયાવચ્છેદનિયમાચ્ચિતઃ ॥૪૭॥

અનુવાદ : ચિદ્રૂપ પુરુષ ચેતન(તત્ત્વ)ની માન્યતા બુદ્ધિની સિદ્ધિ માટે છે. અને તેની (ચિત્તની) સિદ્ધિ વિષયના અવચ્છેદના નિયમથી છે.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં પુરુષ (આત્મા-ચૈતન્ય) તત્ત્વની સિદ્ધિ અને પ્રકૃતિ (બુદ્ધિ) તત્ત્વની સિદ્ધિ શા માટે અને કેવી રીતે થાય છે તે અંગે સાંખ્યવાદીઓનો મત દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

સાંખ્યવાદી માને છે કે સમગ્ર સંસાર પુરુષ (ચેતન તત્ત્વ) અને પ્રકૃતિ (જડ તત્ત્વ)ના સંયોગથી છે. પ્રકૃતિનાં ૨૫ તત્ત્વોમાં બુદ્ધિને તેઓ પ્રધાન માને છે. એટલે એમાં બુદ્ધિ જ મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે.

હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે પુરુષ એટલે કે ચેતન તત્ત્વમાં માનવાની શી જરૂર છે ? ન માનો તો ન ચાલે ? તેવી જ રીતે બુદ્ધિના તત્ત્વમાં માનવાની પણ શી જરૂર છે ? ન માનો તો ન ચાલે ?

આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આ શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યા છે. એમાં સાંખ્યવાદીઓના મતનું પ્રતિપાદન છે.

જડ પ્રકૃતિ જ બધું કાર્ય કરતી હોય અને પુરુષ ચેતન અક્રિય હોય તો પણ પ્રકૃતિ-બુદ્ધિને 'હું ચેતન છું, હું જ્ઞાની છું, હું કરું છું' એવો જે ભ્રમ થાય છે તે પુરુષના અસ્તિત્વને કારણે. જો પુરુષ ન હોય તો બુદ્ધિને આવું ભ્રમમૂલક જ્ઞાન ન હોય અને તો સંસાર ન હોય. એટલે પુરુષ ભલે અક્રિય હોય તો પણ એના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યા વગર છૂટકો નથી.

કોઈ એમ કહે કે પુરુષ-ચેતનનો ભલે સ્વીકાર કરો, પણ બુદ્ધિ નામનું જુદું તત્ત્વ માનવાની જરૂર શી છે ? એ ન માનતાં એના બધા ધર્મો-લક્ષણો ચેતનનાં છે એમ માની લો, તો પછી બુદ્ધિના અસ્તિત્વને માનવાની જરૂર નહિ રહે.

પણ સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે એ વાત પણ બરાબર નથી. ચેતન નિત્ય અને અક્રિય છે, તેમ છતાં વિષયનો અવચ્છેદ કર્યાનો, બાહ્ય વિષયોનું જ્ઞાન હોવાનો એને જે ભ્રમ થાય છે તે 'બુદ્ધિ' તત્ત્વને કારણે જ થાય છે. પોતે બુદ્ધિથી અભિન્ન છે એવો ચેતનને ભ્રમમૂલક ભાસ થાય છે. એટલે જ સંસાર છે. હવે જો બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ જ ન સ્વીકારીએ તો ચેતનને કોઈ ભ્રમ જ નહિ થાય. તો પછી સંસારના બધા જીવો મૃત્યુ પછી સીધા મોક્ષગતિમાં જ હોય. પરંતુ વાસ્તવમાં એમ નથી. એટલે બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જ પડશે.

આમ પુરુષ (ચેતન) અને બુદ્ધિ બંનેનાં અસ્તિત્વ અર્થાત્ વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે.

આ સાંખ્યવાદીઓનો મત છે.

[૪૩૧] હેતુત્વે પુંસ્પ્રકૃત્યર્થેન્દ્રિયાણામત્ર નિર્વૃત્તિઃ ।

દૃષ્ટાદૃષ્ટવિભાગશ્ચ વ્યાસંગશ્ચ ન યુજ્યતે ॥૪૮॥

અનુવાદ : પુરુષ, પ્રકૃતિ, અર્થ અને ઈન્દ્રિયોના હેતુત્વમાં (હેતુરૂપ માનવામાં) નિર્વૃત્તિ, દૃષ્ટાદૃષ્ટ, વિભાગ અને વ્યાસંગ ઘટાવી શકાશે નહિ.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યવાદીઓ બુદ્ધિના તત્ત્વને માને છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે વિષયના જ્ઞાન માટે બુદ્ધિને માનવાની શી જરૂર ? બુદ્ધિ વગર ન ચાલે ? પુરુષ, પ્રકૃતિ, અર્થ અને ઇન્દ્રિયો પોતાની મેળે વિષયનું જ્ઞાન (વિષયાવચ્છેદ) ન મેળવી લે ?

સાંખ્યવાદી કહે છે કે ના, એમ માનવા જતાં નિર્વૃત્તિ અર્થાત્ મોક્ષ, દષ્ટાદષ્ટ વિભાગ અને વ્યાસંગ અનુપપન્ન એટલે કે અર્થ વગરનાં થઈ જશે. તેને યોગ્ય રીતે ઘટાવી નહિ શકાય.

પુરુષ (આત્મા) જો વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવા લાગે તો તે એનો સ્વભાવ બની જાય. અને એમ થાય તો પછી એનો ક્યારેય મોક્ષ ન થાય.

પ્રકૃતિને વિષયાવચ્છેદ કરનારી માનીશું તો પછી તે પુરુષથી (આત્માથી) ક્યારેય અલગ નહિ થઈ શકે. પુરુષથી એનો જો વિયોગ ન થાય તો પ્રકૃતિનો પણ ક્યારેય પુરુષથી છૂટા પડવારૂપ મોક્ષ નહિ થાય.

ઘટપટ વગેરે અર્થો પણ વિષયાવચ્છેદ ન કરી શકે. જો તે ચૈતન્ય સાથે જોડાઈ જાય, તો પછી ચૈતન્યશક્તિને કારણે બધું જ તે જોઈ શકે. 'ઘટ મને દેખાય છે માટે દષ્ટ છે, અને પટ મને દેખાતો નથી માટે તે અદષ્ટ છે' એવા દષ્ટ ને અદષ્ટ વિભાગ જગતમાં જે છે તે પછી રહે જ નહિ અને બધું જ દષ્ટ બની જવાની આપત્તિ આવશે.

ઇન્દ્રિયો પણ વિષયનો અવચ્છેદ કરી ન શકે એટલે કે જ્ઞાન મેળવી ન શકે, કારણ કે જો તેમ થાય તો બધું જ તરત સમજાઈ જવું જોઈએ. પણ આપણા અનુભવની વાત છે કે કેટલીક બાબતો તરત સમજાય છે અને કેટલીક સમજતાં વાર લાગે છે. એમાં વ્યાસંગ એટલે કે વિલંબ થાય છે. વ્યાસંગ શબ્દ અહીં પારિભાષિક છે. વ્યાસંગ એટલે આસક્તિ અને વ્યાસંગ એટલે મોડું થવું, છૂટા પડી જવું. અહીં વિલંબનો અર્થ લેવાનો છે. ઇન્દ્રિયો પોતે જો બુદ્ધિનું કામ કરે તો કશું ગ્રહણ કરવામાં વિલંબ રહેશે જ નહિ. એટલે કે વ્યાસંગ ઘટાવી શકાશે નહિ.

આમ, સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે બુદ્ધિનો સ્વીકાર ન કરીએ અને બુદ્ધિનું કાર્ય કાં તો પુરુષ કરે, કાં પ્રકૃતિ કરે, કાં અર્થ કરે અને કાં તો ઇન્દ્રિયો કરે તો તે વાત બંધબેસતી નહિ થાય. એટલે બુદ્ધિનું તત્ત્વ સ્વીકારવું જ પડશે.

આ સાંખ્યવાદીઓની માન્યતા છે.

[૪૩૨] સ્વપ્ને વ્યાઘ્રાદિસંકલ્પાન્નરત્વાનભિમાનતઃ ।

અહંકારશ્ચ નિયતવ્યાપારઃ પરિકલ્પ્યતે ॥૪૧॥

અનુવાદ : સ્વપ્નમાં વ્યાઘ્રાદિના સંકલ્પથી નરત્વનું અભિમાન ન થતું હોવાથી નિયત વ્યાપારવાળા અહંકારની કલ્પના કરાય છે.

વિશેષાર્થ : અહીં સાંખ્ય મતવાળાનું દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. માણસ નિદ્રામાં હોય છે ત્યારે એની સ્વપ્નાવસ્થા ચાલુ થાય છે. સ્વપ્નમાં માણસ જે જુએ છે તે વખતે તેને માટે તે સાચું જ હોય છે. જાગૃત થતાં તે માત્ર ભ્રમ કે આભાસ હતો એવી એને પ્રતીતિ થાય છે.

હવે સ્વપ્નમાં વાધ, સિંહ વગેરેનાં દશ્યો પણ જોવાય-અનુભવાય છે અને તે વખતે તે સાક્ષાત્ છે

એમ લાગે છે. ચોર, ડાકુ, રાક્ષસ વગેરેનાં સ્વપ્ન પણ આવે છે. જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થા ચાલુ થાય છે ત્યારે ઘણુંખરું માણસ પોતે જે રૂપે છે તે રૂપે જ સ્વપ્નમાં વિહરે છે, પરંતુ ક્યારેક સ્વપ્નમાં પણ તે જુદાં રૂપ, વેશ ધારણ કરે છે. સ્વપ્નમાં જાણે કે તે પોતે દેવ હોય, રાક્ષસ હોય, વાઘ હોય, સિંહ હોય, ભિખારી હોય, ચોર હોય એવા એવા કંઈક અનુભવો ક્યારેક થાય છે. હવે આવો અનુભવ જ્યારે થાય ત્યારે તેટલો વખત પોતે જે માણસ છે તે નથી એમ બને છે. અર્થાત્ નરત્વનું એનું અભિમાન ત્યારે થતું નથી એટલે કે મૂળ માણસ તરીકેની એની સભાનતા હોતી નથી.

માણસ જ્યારે જાગૃત હોય છે ત્યારે 'હું માણસ છું' એવી એની સભાનતા સતત ચાલુ હોય છે એટલે કે એનો અહંકાર નિરંતર રહે છે. પરંતુ સ્વપ્નમાં જ્યારે 'હું વાઘ છું', એવો એને અનુભવ થાય છે ત્યારે તેટલો વખત 'હું માણસ છું' એવો અનુભવ થતો નથી. એનો અર્થ એ થયો કે એના અહંકારની સભાનતા ચોવીસ કલાક સતત રહેતી નથી, પરંતુ નિયત અને મર્યાદિત થઈ જાય છે. એટલે કે અહંકાર પણ નિયત વ્યાપારવાળો થઈ જાય છે.

[૪૩૩] તન્માત્રાદિક્રમસ્તસ્માત્પ્રપંચોત્પત્તિહેતવે ।

इत्थं बुद्धिर्जगत्कर्त्री पुरुषो न विकारभाक् ॥૫૦॥

અનુવાદ : એટલે તન્માત્રાદિનો ક્રમ જગત(પ્રપંચ)ની ઉત્પત્તિ માટે છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિ જગતની કર્તા છે. પુરુષ (આત્મા) વિકારવાળો નથી.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બે મુખ્ય તત્ત્વો છે. પ્રકૃતિમાં બુદ્ધિ તત્ત્વ સૌથી મહત્ત્વનું છે. સમગ્ર જગતની (પ્રપંચની) ઉત્પત્તિ બુદ્ધિમાંથી થાય છે. એટલે બુદ્ધિને જગતના કર્તા તરીકે (કર્તા માટે નારીજાતિનો શબ્દ કર્ત્રી) ઓળખાવવામાં આવે છે. બુદ્ધિ કેવી રીતે આ ઉત્પત્તિ કરે છે ? બુદ્ધિમાંથી અહંકાર નામનું તત્ત્વ ઉદ્ભવે છે. અહંકારમાંથી ષોડશગણ એટલે કે સોળનો સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં પાંચ તન્માત્રા, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને મન એમ ૧૬ તત્ત્વો ઉત્પન્ન થાય છે. આગળ જોઈ ગયા તેમ પાંચ તન્માત્રા તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તે શ્રોત્ર, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, જિહ્વા અને સ્પર્શેન્દ્રિય. પાંચ કર્મેન્દ્રિય તે વાક્ (મુખ), પાણિ (હાથ), પાદ (પગ), પાયૂ (મળદ્વાર) અને ઉપસ્થ (જનનેન્દ્રિય).

આ પંદર ઉપરાંત સંકલ્પ સ્વરૂપ મન — એમ મળીને ષોડશગણની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વળી, પાંચ તન્માત્રામાંથી પંચમહાભૂત આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ બુદ્ધિમાંથી સમગ્ર જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે એટલે બુદ્ધિ જગતની કર્ત્રી છે.

બુદ્ધિ એટલે કે પ્રકૃતિ સક્રિય છે, પરંતુ પુરુષ (ચેતન આત્મા) અક્રિય, નિર્મળ, નિત્ય છે. તેના પોતાનામાં કોઈ વિકાર હોતો નથી. પ્રકૃતિનું એનામાં પ્રતિબિંબ પડવાને કારણે તે મલિન દેખાય છે, પણ પોતે મલિન નથી. પ્રકૃતિમાં કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે. પુરુષમાં તેવું કશું નથી.

આ સાંખ્ય દર્શનની માન્યતા છે.

[૪૩૪] પુરુષાર્થોપરાગૌ દ્વૌ વ્યાપારાવેશ એવ ચ ।

અત્રાંશો વેદમ્યયહં વસ્તુ કરોમીતિ ચ ધીસ્તતઃ ॥૫૧॥

અનુવાદ : પુરુષ-ઉપરાગ, અર્થ-ઉપરાગ એ બે અને વ્યાપારાવેશ એ અહીં (બુદ્ધિના) અંશો છે. તેથી વસ્તુ(પદાર્થ)ને 'હું જાણું છું અને હું કરું છું' એવી બુદ્ધિ થાય છે.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં સાંખ્યવાદીઓનો સિદ્ધાન્ત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. બુદ્ધિના ત્રણ ધર્મો એટલે કે અંશો છે : (૧) પુરુષોપરાગ, (૨) અર્થોપરાગ (વિષયોપરાગ) અને (૩) વ્યાપારાવેશ. એને લીધે બુદ્ધિને એમ લાગે છે કે 'હું જાણું છું' અને 'હું કરું છું'. બુદ્ધિને એવો ભાવ અથવા અધ્યવસાય થાય છે. આ સમજાવવા માટે અરીસો અને પ્રતિબિંબનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે.

પુરુષ (આત્મા) સ્ફટિક જેવો નિર્મળ, નિત્ય ને અક્રિય એટલે કશું જ ન કરનારો છે. પ્રકૃતિ જડ છે. પ્રકૃતિનું એક મુખ્ય અંગ તે બુદ્ધિ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિ પાસે પાસે હોવાથી પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પુરુષમાં પડે છે. આથી પુરુષને એમ લાગે છે કે હું પ્રકૃતિ છું અને પ્રકૃતિને અથવા બુદ્ધિને એમ લાગે છે કે હું પુરુષ એટલે ચેતન છું. ઉપરાગ એટલે ગ્રહણ (Eclipse) અથવા સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ. પુરુષમાં બુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ પડતાં બુદ્ધિને એમ લાગે છે કે હું જ પુરુષ છું. આવી જે ભ્રાન્તિ થાય તે પુરુષોપરાગ. પુરુષમાં બુદ્ધિને મમનો ભાવ થાય છે. પુરુષ અને બુદ્ધિ વચ્ચે ભેદ હોવા છતાં અભેદ હોય એવો બુદ્ધિને જે ભ્રમ થાય છે તેને 'પુરુષોપરાગ' કહેવામાં આવે છે. પુરુષ અને બુદ્ધિનો આ સંબંધ અરીસામાં પડેલા પ્રતિબિંબની જેમ છે. તે વાસ્તવિક કે તાત્વિક નથી.

હવે બુદ્ધિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા બહાર નીકળે છે અને અર્થને-પદાર્થને એટલે કે વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. આ અર્થોપરાગ અથવા વિષયોપરાગ છે. પદાર્થ સાથે બુદ્ધિનો સંબંધ વાસ્તવિક અથવા તાત્વિક છે. બુદ્ધિની આ જ્ઞાન-પરિણતિને અરીસામાં પડેલા ડાઘા સાથે સરખાવવામાં આવે છે. મોંઢાના ઉચ્ચવાસથી અરીસામાં જે ડાઘા પડે છે તે સાચા છે, વાસ્તવિક છે. તેવી રીતે આ જ્ઞાનપરિણતિ તાત્વિક છે. આ પણ બુદ્ધિનો એક અંશ છે.

બુદ્ધિનો ત્રીજો અંશ તે કર્તવ્યમ્ અથવા વ્યાપારાવેશ છે. બુદ્ધિને કૃતિનો એટલે કાર્ય કર્યાનો અધ્યવસાય થાય છે, કારણ કે બુદ્ધિમાં કૃતિનો ગુણ રહેલો છે. એટલે બુદ્ધિનો વ્યાપારાવેશ તાત્વિક છે.

આમ બુદ્ધિ અને ચૈતન્ય વચ્ચેનો સંબંધ ભ્રાન્ત અથવા અતાત્વિક છે.

[૪૩૫] ચેતનોઽહં કરોમીતિ બુદ્ધેર્ભેદાગ્રહાત્સમયઃ ।

एतन्नाशेऽनवच्छिन्नं चैतन्यं मोक्ष इष्यते ॥५२॥

અનુવાદ : 'હું ચેતન છું, હું કરું છું.'— એ પ્રમાણે બુદ્ધિના ભેદના અજ્ઞાન(અગ્રહ)ને લીધે અહંકાર (સ્મય) થાય છે. એનો (અહંકારનો અને અજ્ઞાનનો) નાશ થતાં અવચ્છેદ વિનાના ચૈતન્યને મોક્ષ કહે છે.

વિશેષાર્થ : અહીં સાંખ્ય મત રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ પુરુષ (આત્મા) અને બુદ્ધિ(પ્રકૃતિ)ને

જુદાં માને છે. પરંતુ બુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ નિર્મળ આત્મામાં પડવાને લીધે બુદ્ધિને એમ લાગે છે કે હું જ ચૈતન છું, હું જ આત્મા છું, અને પુરુષ ચૈતન્યને એમ લાગે છે કે, જે કંઈ થાય છે તે બધું હું જ કરું છું. વસ્તુતઃ પુરુષ (આત્મા) એટલે કે ચૈતન્ય અને બુદ્ધિ વચ્ચે ભેદ છે. તે બંને એક નથી. પરંતુ અગ્રહ અર્થાત્ અજ્ઞાનને લીધે બુદ્ધિ અને ચૈતન્યની વચ્ચે અભેદ જણાય છે. એથી જ ચૈતન્યમાં અહંકાર (સ્મય) ઉદ્ભવે છે કે 'હું જ બધું કરું છું' અને બુદ્ધિને એમ લાગે છે કે 'હું જ ચૈતન્ય છું.' પરંતુ આ અહંકારરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થતાં શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રગટે છે. એ જ મોક્ષાવસ્થા છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યવાદીઓ માને છે.

[૪૩૬] કર્તૃબુદ્ધિગતે દુઃખસુખે પુંસ્યુપચારતઃ ।

નરનાથે યથા ભૃત્યગતૌ જયપરાજયૌ ॥૫૩॥

અનુવાદ : જેમ સેવકને વિશે રહેલો જયપરાજય રાજાને વિશે ઉપચારથી કહેવાય છે તેમ કર્તારૂપ બુદ્ધિને વિશે સુખદુઃખનો પુરુષને (આત્માને) વિશે ઉપચાર કરાય છે.

વિશેષાર્થ : સાંખ્ય મત પ્રમાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ વડે સંસાર ચાલે છે. એમાં પુરુષ શુદ્ધ અને નિત્ય છે. તે કશું કરતો નથી. પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોમાંથી બુદ્ધિ જ આ બધાં કાર્યો કરે છે. શુભાશુભ કર્મ બુદ્ધિ કરે છે, પણ એને માટે જવાબદાર પુરુષ ગણાય છે. વસ્તુતઃ પુરુષ એટલે આત્મા તો કંઈ જ કરતો નથી. તેનામાં કર્તાભોક્તાપણું નથી. આમ છતાં વ્યવહારથી બુદ્ધિને લીધે સુખદુઃખ ઉદ્ભવતાં રહે છે. તેનો ઉપચાર પુરુષમાં થાય છે. એટલે લોકોને લાગે છે કે પુરુષ આ બધું કરી રહ્યો છે. પરંતુ તે ફક્ત લોકવ્યવહાર છે, ઉપચાર માત્ર છે. ખરેખર એમ નથી.

આ માટે સાંખ્યવાદીઓ ઉદાહરણ આપે છે કે યુદ્ધમાં લડે છે સૈનિકો, વિજય-પરાજય તેમનો થાય છે, પરંતુ વિજય-પરાજયનો ઉપચાર થાય છે રાજામાં. રાજાનો યુદ્ધમાં વિજય થયો અથવા રાજાનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો એમ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ રાજાએ તો યુદ્ધભૂમિ જોઈ પણ ન હોય તો પણ એમ જ કહેવાય. એટલે વસ્તુતઃ એમ ન હોવા છતાં લોકવ્યવહારથી એમ કહેવાય છે. તેવી રીતે બુદ્ધિએ સારાં કે માઠાં કાર્યો કર્યાં હોય તો પણ એ પુરુષે (એટલે કે આત્માએ) કર્યાં છે એમ કહેવાય છે. વસ્તુતઃ સુખદુઃખનો કર્તા પુરુષ નથી અને એ ભોગવનાર પણ પુરુષ નથી. પુરુષ તો નિર્વિકાર જ છે.

સાંખ્યવાદીઓની આ દલીલ છે.

[૪૩૭] કર્તા ભોક્તા ચ નો તસ્માદાત્મા નિત્યો નિરંજનઃ ।

અધ્યાસાદન્યથાબુદ્ધિસ્તથા ચોક્તં મહાત્મના ॥૫૪॥

અનુવાદ : એટલા માટે આત્મા કર્તા કે ભોક્તા નથી. તે નિત્ય, નિરંજન છે. અધ્યાસ(મહાવરા)ને લીધે તેના પર અન્યથાબુદ્ધિ થાય છે એમ મહાત્માઓ કહે છે.

વિશેષાર્થ : સાંખ્ય મત પ્રમાણે આત્મા એકાન્તે નિત્ય અને નિરંજન છે. આત્મામાં કોઈ વિકાર નથી, કોઈ પરિવર્તન નથી. આત્મા નિરંજન છે એટલે કે એને કશું લાગી શકતું નથી, ચોંટી શકતું

નથી. તે રાગાદિ ભાવોથી અલિપ્ત છે. તે કર્મનો કર્તા નથી. તેથી તે કર્મના ફળનો ભોક્તા પણ નથી. પરંતુ બુદ્ધિ સાથેના સંબંધને લીધે તેને 'હું કર્તા છું', 'હું ભોક્તા છું' એવો ભ્રમ થાય છે અને એવું કહેવાની એને ટેવ પડી જાય છે. વસ્તુતઃ આ તેનો ભ્રમ જ છે એમ મહાત્માઓ કહે છે.

[૪૩૮] પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥૫૫॥

અનુવાદ : સર્વથા પ્રકૃતિના ગુણોથી કાર્યો થાય છે. (પરંતુ) અહંકારથી વિમૂઢ થયેલો આત્મા 'હું કર્તા છું' એમ માને છે.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોની બનેલી છે. એ ત્રણ ગુણો છે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્. પ્રકૃતિને કારણે જ આ સંસાર છે. એટલે સંસાર ત્રિગુણાત્મક છે. આ ગુણોને લીધે સુખદુઃખ અને મોહ નીપજે છે. પ્રકૃતિ સાથે સંલગ્ન થનાર વિશુદ્ધ આત્મા અહંકારને લીધે તથા મિથ્યાબુદ્ધિને લીધે વિમૂઢ બને છે. તે બુદ્ધિ સાથેના ભેદને લીધે ભ્રમપૂર્વક માનવા લાગે છે કે 'હું કર્તા છું', 'હું સુખી છું', 'હું દુઃખી છું' વગેરે. વસ્તુતઃ પુરુષ (આત્મા) તો વિશુદ્ધ અને અવિકારી છે. તે અકર્તા અને અભોક્તા છે. શુભાશુભ કર્મનાં બંધનો એને ઘટતાં નથી. સંસારમાં જે કંઈ શુભાશુભ કર્મો છે તે પ્રકૃતિનાં કરેલાં છે. સત્ત્વ, રજસ્, અને તમસ્ એ ત્રણે પ્રકૃતિના ગુણો વડે એમ થાય છે. આ પ્રમાણે સાંખ્યદર્શન કહે છે. પરંતુ આ વાત જૈન દર્શનને માન્ય નથી.

[૪૩૯] વિચાર્યમાણં નો ચારુ તદેતદપિ દર્શનમ્ ।

કૃતિચૈતન્યયોર્વ્યક્તં સામાનાધિકરણયતઃ ॥૫૬॥

અનુવાદ : એટલે આ (સાંખ્ય) દર્શન પણ સુંદર, વિચારવા-યોગ્ય નથી, કારણ કે કૃતિ અને ચૈતન્યનું સમાન અધિકરણ સ્પષ્ટ છે.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકર્તા મહર્ષિ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ સાંખ્યદર્શનની માન્યતાઓની શાસ્ત્રીય છણાવટ કર્યા પછી પોતાનો અભિપ્રાય અહીં દર્શાવ્યો છે કે આ સાંખ્યદર્શન પણ સુંદર નથી, મનમાં વસી જાય એવું નથી. તે વિચારવાયોગ્ય નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે કૃતિ અથવા કાર્ય અને ચેતન તત્ત્વનાં અધિકરણ અર્થાત્ સ્થાન જુદાં જુદાં માને છે. તે એમ માને છે કે પુરુષ એટલે કે આત્મા નિર્વિકારી અને અક્રિય છે. તે કશું કરતો નથી. તે કર્તા નથી અને ભોક્તા પણ નથી. એ બધું કરનાર તે જડ પ્રકૃતિ છે.

પરંતુ જીવ પોતે જ કર્તા છે અને ભોક્તા છે એમ વ્યવહારમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. એટલે કે કૃતિ અને ચૈતન્યનું અધિકરણ અથવા સ્થાન એક જ છે એ આંખે દેખાય એવું વ્યક્ત છે. જો આ પ્રમાણે હોય તો આ સાંખ્યદર્શન વિચારવા યોગ્ય કે સ્વીકારવા યોગ્ય નથી એમાં કોઈ શંકા નથી.

[૪૪૦] બુદ્ધિઃ કર્ત્રી ચ ભોક્ત્રી ચ નિત્યા ચેન્નાસ્તિ નિર્વૃત્તિઃ ।

અનિત્યા ચેન્ન સંસારઃ પ્રાગ્ધર્માદેરયોગતઃ ॥૫૭॥

અનુવાદ : બુદ્ધિ જો કર્તા, ભોક્તા અને નિત્ય હોય તો મોક્ષ થાય નહિ. જો એ અનિત્ય હોય તો, પૂર્વધર્મના અયોગથી સંસાર જ રહે નહિ.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યવાદીઓ પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં માને છે. પ્રકૃતિના પચીસ તત્ત્વોમાં એક મુખ્ય તત્ત્વ બુદ્ધિ છે. તેઓ બુદ્ધિને કર્તા (કર્ત્રી), ભોક્તા (ભોક્ત્રી) અને નિત્ય તરીકે માને છે.

પરંતુ જ્યાં સુધી કર્મ કરનારી અને કર્મ ભોગવનારી બુદ્ધિ હોય અને તે નિત્ય હોય તો પછી કર્મ કરવાનું અને કર્મ ભોગવવાનું નિરંતર ચાલ્યા કરશે. તો પછી કર્મમાંથી મુક્તિની વાત ઘટી શકશે નહિ. એટલે મોક્ષ જેવું કંઈ છે એમ સ્વીકારી શકાશે નહિ.

બીજી બાજુ જો બુદ્ધિને અનિત્ય અથવા ક્ષણિક માનવામાં આવે તો તો પૂર્વધર્મની કોઈ વાત એને લાગુ પાડી શકાશે જ નહિ. એટલે કે પૂર્વની વાતનો એને અયોગ રહે. જો એમ થાય તો પછી સંસાર કેવી રીતે ચાલે છે ?

આમ, બુદ્ધિને નિત્ય માનો કે અનિત્ય—બંને રીતે સંસાર અને તેમાંથી મુક્તિની વાત બંધબેસતી લાગતી નથી. પરંતુ કર્તા, ભોક્તા અને નિત્યપણું જો આત્મામાં માનવામાં આવે તો જ સંસાર અને મોક્ષની વ્યવસ્થા બરાબર ઘટી શકશે.

[૪૪૧] પ્રકૃતાવેવ ધર્માદિસ્વીકારે બુદ્ધિરેવ કા ।

સુવચશ્ચ ઘટાદૌ સ્યાદીદ્દ્ધર્માન્વયસ્તથા ॥૫૮॥

અનુવાદ : પ્રકૃતિને વિશે ધર્માદિનો સ્વીકાર કરશો તો પછી બુદ્ધિનું શું ? તો પછી ધર્માદિનો આવો સંબંધ (અન્વય) ઘટાદિમાં પણ સુખેથી કહેવા યોગ્ય થશે.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યવાદીઓની પ્રકૃતિ વિશેની અવધારણા સર્વથા સુસંગત નથી. પ્રકૃતિને તેઓ જડ માને છે. વળી એને અવ્યક્ત માયા તરીકે ઓળખાવે છે. પ્રકૃતિનું મુખ્ય પરિણામન તે બુદ્ધિ છે. હવે પ્રકૃતિને તેઓ નિત્ય માને તો પણ મુશ્કેલી છે અને અનિત્ય માને તો પણ મુશ્કેલી છે. જો તેઓ પ્રકૃતિને નિત્ય માને તો તેમાં રહેલા ધર્મ-અધર્મ વગેરેને પણ નિત્ય તરીકે સ્વીકારવા પડે. જો ધર્માદિને સ્વીકારે તો પછી બુદ્ધિની કંઈ જરૂર રહેતી નથી. વળી પ્રકૃતિને તેઓ જડ માને છે અને એમાં ધર્માદિને સ્વીકારે છે. જો જડમાં ધર્માદિ રહી શકતા હોય તો જડ એવા ઘડામાં પણ ધર્માદિ રહી શકે છે એમ સ્વીકારવું પડશે. એટલે એ રીતે પણ મુશ્કેલી આવશે.

[૪૪૨] કૃતિભોગૌ ચ બુદ્ધેશ્ચેદ્ બંધો મોક્ષશ્ચ નાત્મનઃ ।

તત્તશ્ચાત્માનમુદ્દિશ્ય કૂટમેતદ્યદુચ્યતે ॥૫૯॥

અનુવાદ : કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું બુદ્ધિને જ હોય તો આત્માને બંધ અને મોક્ષ રહેશે નહિ. તો પછી આત્માને ઉદ્દેશીને જે કહ્યું તે મિથ્યા થશે.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યવાદીઓ બંધ અને મોક્ષ વિશે જે મત દર્શાવે છે તે વિશે ઉત્તર આપતાં અહીં જણાવાયું છે કે સાંખ્યવાદીઓ કૃતિ એટલે કે કર્તાપણું અને ભોગ એટલે કે ભોક્તાપણું એ બે ગુણો બુદ્ધિના છે એમ કહે છે. તેઓ કહે છે કે આ સંસાર પુરુષ અને પ્રકૃતિનો બનેલો છે. પ્રકૃતિનાં પચીસ તત્ત્વોમાં મુખ્ય તત્ત્વ બુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિ જ કર્તા છે અને બુદ્ધિ જ ભોક્તા છે.

પરંતુ સાંખ્યવાદીઓના આ મતનું ખંડન કરતાં એમ કહીશું કે જ્યાં કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે ત્યાં જ બંધ અને મોક્ષ છે. તો પછી તમારે બંધ અને મોક્ષ બુદ્ધિનાં માનવાં પડશે, આત્માનાં નહિ. એટલે સાંખ્યવાદી કપિલમુનિ બંધ અને મોક્ષ આત્મામાં ઘટાવે છે તે મિથ્યા થશે. આમ બુદ્ધિમાં કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું બતાવવા જતાં બંધ અને મોક્ષની અનવસ્થા ઊભી થશે.

[૪૪૩] પંચવિંશતિતત્ત્વજ્ઞો યત્ર તત્રાશ્રમે રતઃ ।

જટી મુંડી શિખી વાઙ્પિ મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥૬૦॥

અનુવાદ : પચીસ તત્ત્વને જાણનારો કોઈ પણ આશ્રમને વિશે આસક્ત હોય, તે જટાવાળો, મુંડનવાળો કે પછી શિખાવાળો (ચોટલીવાળો) હોય, તે મુક્તિ પામે છે તેમાં સંશય નથી.

વિશેષાર્થ : સાંખ્યદર્શનમાં પચીસ તત્ત્વનું મહત્ત્વ છે. આ પચીસ તત્ત્વના આધારે સમગ્ર સૃષ્ટિનું સંચાલન થઈ રહ્યું છે. આમાં મુખ્ય બે તત્ત્વ છે - પુરુષ અને પ્રકૃતિ. પુરુષ એ આત્મા છે, ચેતન દ્રવ્ય છે. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં પુરુષ એક નહિ પણ અનેક છે. પ્રકૃતિ જડ તત્ત્વ છે. જડ અને ચેતનનો સંયોગ થતાં તેમાંથી સર્જન થાય છે. પુરુષના સંયોગથી પ્રકૃતિમાં સંક્ષોભ થાય છે. એના સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂ એ ત્રણ ગુણોની સમતુલા રહેતી નથી. એ ગુણો વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે અને એથી પ્રકૃતિ વિકારી, પરિણમનશીલ બને છે. પ્રકૃતિમાંથી બુદ્ધિ અને અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને એમ કરતાં કુલ પચીસ તત્ત્વો થાય છે.

સાંખ્યદર્શન કહે છે કે જે કોઈને આ પચીસ તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા છે તેને અવશ્ય મુક્તિ મળે છે, પછી તે ગમે તે આશ્રમનો એટલે કે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ કે સંન્યાસાશ્રમનો જીવ હોય અને પોતાના આશ્રમમાં તે આસક્ત કે રચ્યોપચ્યો હોય. વળી તે જટાવાળો હોય, મસ્તકે મુંડનવાળો હોય કે શિખા (ચોટલી) વાળો હોય, પણ જો તે આ તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધાવાળો હોય તો તે ભવનાં બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. તેની મુક્તિ વિશે કોઈ સંશય નથી.

આ માન્યતા સાંખ્યદર્શનની છે. આ દર્શનવાળાઓ પુરુષના (આત્માના) મોક્ષમાં માને છે, પણ પુરુષને કર્તા, ભોક્તા કે બંધનવાળો માનતા નથી. પરંતુ જો બંધન ન હોય તો મુક્તિની વાત કેવી રીતે ઘટી શકે ?

સાંખ્યદર્શન પુરુષ(આત્મા)ને એકાન્તે નિત્ય, નિર્વિકારી, અકર્તા, અભોક્તા માને છે. જૈન દર્શન આત્માને દ્રવ્યથી શુદ્ધ, નિત્ય માને છે, પણ પર્યાયથી અશુદ્ધ, અનિત્ય કહે છે.

[૪૪૪] એતસ્ય ચોપચારત્વે મોક્ષશાસ્ત્રં વૃથાઙ્ખિલમ્ ।

અન્યસ્ય હિ વિમોક્ષાર્થે ન કોઽપ્યન્યઃ પ્રવર્તતે ॥૬૧॥

અનુવાદ : અને જો એનો ઉપચાર કરશો તો (તમારું) સમગ્ર મોક્ષશાસ્ત્ર વૃથા થશે. અન્યના મોક્ષ માટે વળી અન્ય કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતું નથી.

વિશેષાર્થ : પુરુષ જો નિત્ય અને નિર્વિકારી, શુદ્ધ હોય તો પછી બંધ અને મોક્ષ એનો કેવી રીતે

ઘટી શકે ? આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સાંખ્ય દર્શન કહે છે કે વસ્તુતઃ બુદ્ધિનો જ બંધ અને મોક્ષ છે. પરંતુ તેનો ઉપચાર પુરુષમાં કરાય છે. માત્ર કહેવા ખાતર તે કહેવાય છે.

પરંતુ એમની આ ઉપચારની વાત તર્કસંગત નથી. બુદ્ધિના બંધ અને મોક્ષની વાત જો ઉપચારથી પુરુષમાં ઘટાવાય તો એનો અર્થ એ થયો કે મહેનત એક કરે અને ફળ બીજો ભોગવે. પણ પોતાની મહેનતથી મોક્ષ બીજાને મળી જવાનો હોય તો એવી મહેનત-સંયમ, ત્યાગ, તપશ્ચર્યા વગેરે કોણ કરે ? શા માટે કરે ? એમ થાય તો આખું મોક્ષશાસ્ત્ર જ નકામું બની જાય.

[૪૪૫] કપિલાનાં મતે તસ્માદસ્મિન્નૈવોચિતા રતિઃ ।

યત્રાનુભવસંસિદ્ધઃ કર્તા ભોક્તા ચ લુપ્યતે ॥૬૨॥

અનુવાદ : એટલે આ કપિલના મતમાં પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી, કારણ કે એમાં અનુભવસિદ્ધ એવા કર્તાપણાનો અને ભોક્તાપણાનો લોપ કરવામાં આવ્યો છે.

વિશેષાર્થ : કપિલનો સાંખ્યમત આત્માને એકાન્તે નિત્ય માને છે અને તેથી તે કર્મનો કર્તા પણ નથી અને ભોક્તા પણ નથી એમ માને છે. પરંતુ સંસારમાં આપણને સુખદુઃખ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. સંસારમાં સુખદુઃખ છે એ સૌના અનુભવની વાત છે. વળી જીવ શુભ કે અશુભ કાર્ય કરતો દેખાય છે. એટલે કે જીવ શુભ કે અશુભ કર્મ બાંધે છે અને જેવાં કર્મ બાંધે છે તે પ્રમાણે તે ફળ ભોગવે છે. આમ આત્મા કર્મનો કર્તા છે અને કર્મનો ભોક્તા પણ છે. પરંતુ કપિલનો મત આ વાતનો અસ્વીકાર કરે છે. જે મત આ અનુભવસિદ્ધ વાતનો જ લોપ કરે એમાં રતિ, પ્રીતિ કે શ્રદ્ધા કેવી રીતે કરી શકાય ?

[૪૪૬] નાસ્તિ નિર્વાણમિત્યાહુરાત્મનઃ કેઽપ્યબંધતઃ ।

પ્રાક્ પશ્ચાદ્ યુગપદ્વાપિ કર્મબંધાવ્યવસ્થિતેઃ ॥૬૩॥

અનુવાદ : આત્માને બંધ ન હોવાથી મોક્ષ છે જ નહિ એમ કેટલાક કહે છે, કારણ કે પહેલાં, પછીથી અથવા એકસાથે આત્માને કર્મબંધની અવ્યવસ્થા છે.

વિશેષાર્થ : આ અધિકારના આરંભમાં કહેલાં આત્માનાં છ પદમાંથી અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ એ ચાર પદોની વિચારણા થઈ. હવે મોક્ષની વિચારણા કરવામાં આવે છે. મોક્ષ જેવી વાતમાં નહિ માનનારા અમોક્ષવાદીઓ એમ કહે છે કે આત્માને કર્મનો કોઈ બંધ જ ન હોય તો પછી મોક્ષની વાત જ ક્યાં રહી ?

તેઓ એક ખોટો તર્ક કરીને પૂછે છે : આત્માને કર્મ સાથે સંબંધ થયો તો કહો કે પહેલાં આત્મા હતો કે પહેલાં કર્મ હતું ? કે પછી બંને એક સાથે (યુગપદ્) જોડાયાં ?

(૧) હવે જો પહેલાં આત્માની ઉત્પત્તિ થઈ અને પછી કર્મ તેની સાથે જોડાયું છે એમ કહો તો તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે વિશુદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને કર્મથી બંધાવા માટે કોઈ હેતુ કે પ્રયોજન નથી. વળી કોઈ હેતુ વિના આત્મા ઉત્પન્ન થાય કેવી રીતે ?

(૨) જો પહેલાં કર્મ ઉત્પન્ન થયું હતું એમ કહો તો તે અસંગત છે, કારણ કે એ રીતે કર્મબંધ સંભવતો નથી, કેમકે ત્યારે આત્માનો એટલે કે કર્તાનો અભાવ હોય છે.

(૩) આત્મા અને કર્મ બંને એકી સાથે ઉત્પન્ન થયાં એમ કહો તો તે પણ અસંગત છે, કારણ કે એમાં કર્તા કોણ અને બંધ કોનો ? એવો પ્રશ્ન ઊભો થશે, કારણ કે એક સાથે કર્તૃત્વ અને કાર્યત્વ સંભવી શકતાં નથી.

આમ, કર્મ અને આત્માને પહેલાં, પછી કે એક સાથે ઉત્પન્ન થયેલાં માનવાં એ અસંગત બને છે. આ રીતે કર્મબંધ અવ્યવસ્થિત ઠરે છે. એટલા માટે તે અસ્વીકાર્ય છે.

હવે જો કર્મબંધ જ ન હોય તો એમાંથી મુક્તિ મેળવવાની વાત જ ક્યાં રહી ?

આ અમોક્ષવાદીનો મત છે. આત્મા અને કર્મના સંબંધની એમણે કરેલી આ વાત તર્કસંગત નથી. તેઓએ પહેલાં, પછી કે એકસાથેનો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો તેમાં પણ તર્ક નહિ, તર્કાભાસ છે. એ વિશે હવે પછીના શ્લોકોમાં ખુલાસો આવે છે.

[૪૪૭] અનાદિર્યદિ સંબંધ ડ્વષ્યતે જીવકર્મણોઃ ।

તદાનન્ત્યાન્ન મોક્ષઃ સ્યાત્તદાત્માકાશયોગવત્ ॥૬૪॥

અનુવાદ : જો જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કહેશો તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ તે અનંત થશે, જેથી મોક્ષ નહિ થાય.

વિશેષાર્થ : મોક્ષ જેવું કશું નથી એવું માનવાવાળાની દલીલ આ શ્લોકમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. તે પૂર્વપક્ષ તરીકે અહીં આપવામાં આવી છે.

આત્મા અને કર્મની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? આત્મા અને કર્મનો સંબંધ ક્યારે શરૂ થયો ? આ પ્રશ્નોના, આગળના શ્લોકમાં જોયું તેમ, ત્રણ વૈકલ્પિક ઉત્તર હોઈ શકે, જેમકે (૧) પહેલાં જીવ હતો અને પછી કર્મ સાથેનો એનો સંબંધ અમુક કાળે થયો. (૨) અથવા જીવ અને કર્મના સંબંધમાં કોઈ પહેલું નહિ કે પછી નહિ, પણ બંને એકસાથે ઉત્પન્ન થયાં (૩) અથવા જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. હવે તમે જૈન દર્શનવાળા કહો છો કે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. એ સમજાવવા માટે આત્મા અને આકાશના સંબંધનું ઉદાહરણ અપાય છે. આત્મા અને આકાશનો સંબંધ કોઈ એક કાળે શરૂ થયો એમ નથી, પણ અનાદિ કાળનો તે સંબંધ છે. પરંતુ જે સંબંધ અનાદિ કાળનો હોય તે સંબંધ અનંત કાળ સુધી રહે છે. આત્મા અને આકાશનો સંબંધ જેમ અનાદિ છે તેમ એ સંબંધ અનંત પણ છે એમ સ્વીકારવું પડશે. એટલે જીવ અને કર્મનો સંબંધ જો અનાદિ હોય તો અનંત કાળે પણ જીવ અને કર્મનો સંબંધ રહેવાનો. જો જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનંત કાળ સુધી રહેવાનો હોય તો પછી મોક્ષની સંભાવના ક્યાંથી હોય ? કારણ કે જીવ કર્મરહિત થાય તો જ મોક્ષ કહેવાય. માટે મોક્ષ જેવું કશું જ નથી.

મોક્ષમાં નહિ માનનારાની આ દલીલનો ઉત્તર એ છે કે આકાશ અને આત્માનો સંબંધ અનાદિ અને અનંત છે, પરંતુ જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં અનંત નથી, કારણ કે જે સંબંધો અનાદિ હોય તે અનંત હોવા જ જોઈએ એવું નથી.

[૪૪૮] તદેતદત્યસંબદ્ધં ચન્મિથો હેતુકાર્યયોઃ ।

સંતાનાનાદિતા બીજાંકુરવદ્દેહકર્મણોઃ ॥૬૫॥

અનુવાદ : તેથી (મોક્ષ નથી) એમ કહેવું અસંબદ્ધ છે, કારણ કે કારણ-કાર્યરૂપે, બીજ અને અંકુરની જેમ દેહ (જીવ) અને કર્મ વચ્ચે સંબંધ સંતાનરૂપે અનાદિ છે.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના ઉત્તરરૂપે આ શ્લોક છે. કેટલાક માને છે કે આત્માનો કર્મ સાથે કોઈ સંબંધ નથી અથવા આત્માનો મોક્ષ થશે એવી વાત સંભવિત નથી, એટલે કે મોક્ષ નથી.

પરંતુ આવી માન્યતા તર્કસંગત નથી. એ તદ્દન અસંબદ્ધ છે. જગતમાં કારણ-કાર્ય ભાવ સતત ચાલે છે. જે કોઈ કાર્ય પરિણામે છે એની પાછળ કારણ રહેલું હોય છે. જો આત્મા કારણ છે, તો કર્મ એ કાર્ય છે. જો કર્મ એ કારણ છે તો જીવની વિવિધ અવસ્થા એ કાર્ય છે. કર્મથી ભવપરંપરા થાય છે અને ભવપરંપરામાં પાછાં નવાં કર્મો બંધાય છે. બીજ અને અંકુરની જેમ પરસ્પર કાર્યકારણભાવ અનાદિ કાળથી સંતાનરૂપે એટલે કે પરંપરાના પ્રવાહરૂપે ચાલ્યો આવે છે. એટલે આત્મા ને કર્મનો કાર્યકારણભાવ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે એમ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી. વળી એનો અંત લાવી શકાય છે એટલે કે મોક્ષ છે.

[૪૪૯] કર્તા કર્માન્વિતો દેહે જીવઃ કર્મણિ દેહયુક્ ।

ક્રિયાફલોપભુક્તુંભે દણ્ડાન્વિતકુલાલવત્ ॥૬૬॥

અનુવાદ : જેમ દંડ સહિત કુંભાર કુંભની ક્રિયાનું ફળ ભોગવે છે તેમ કર્મ સહિત જીવ દેહનો કર્તા બને છે અને દેહયુક્ત એ (જીવ) કર્મફળનો ભોક્તા બને છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાક એમ માને છે કે આત્માને બંધ જેવું કંઈ નથી, એટલે મોક્ષ છે એવું માનવાની પણ કંઈ જરૂર નથી. આ મતવાળાને અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે કર્મ જેવું કંઈક છે. દેહયુક્ત જીવ કર્મનો કર્તા છે, એટલે કર્મનો તે ભોક્તા પણ છે. દેહધારી જીવ જે કંઈ શુભાશુભ કર્મ કરે છે એટલે કે એનો કર્તા બને છે એ જ જીવ એ શુભાશુભ કર્મનો ભોક્તા પણ બને છે.

અહીં કુંભાર (કુલાલ)ની ઉપમા આપવામાં આવી છે. કુંભાર પોતાના ચાકડાને લાકડી વડે ફેરવીને ઘડો બનાવે છે એટલે કુંભાર ઘડાનો બનાવનાર થાય છે. પછી એ કુંભાર પોતાના ઘડાનો ઉપયોગ કરે છે. એટલે તે ઘડાનો ભોક્તા બને છે. એવી જ રીતે દેહમાં રહેલો જીવ કર્મનો કર્તા બને છે અને કર્મનો ભોક્તા પણ બને છે.

[૪૫૦] અનાદિસંતતેનાશઃ સ્યાદ્ બીજાંકુરયોરિવ ।

કુક્કુટ્યંડકયોઃ સ્વર્ણમલયોરિવ ચાનયોઃ ॥૬૭॥

અનુવાદ : બીજ અને અંકુરની જેમ, ફૂકડી અને ઈંડાની જેમ, તથા સુવર્ણ અને તેના મેલની જેમ આ અનાદિ સંતતિનો નાશ થાય છે.

વિશેષાર્થ : બીજમાંથી અંકુર થાય છે, પરંતુ બીજ આવ્યું ક્યાંથી ? એ તો અંકુરો મોટા થતાં, વનસ્પતિમાં જે ફળાદિ થાય છે, ધાન્ય થાય છે તેમાંથી જ બીજ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જેમ બીજ હોય તો જ અંકુર થાય અને અંકુર હોય તો જ બીજ થાય. એમાં પહેલું કોણ ? એવી રીતે ઈંડામાંથી કૂકડી થાય અને કૂકડી પાછી ઈંડા મૂકે. એમાં પહેલી કૂકડી કે પહેલાં ઈંડું ? તેવી રીતે સુવર્ણ અને મેલનો સંબંધ છે. આ સંબંધની શરૂઆત ક્યારથી થઈ એ તર્કથી સમજાવી નહિ શકાય. એટલે એ સંબંધને અનાદિ કહેવો પડશે. કૂકડીમાંથી ઈંડું અને ઈંડામાંથી કૂકડી એ સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. એટલે આ સંતતિપ્રવાહ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે એમ કહેવું પડશે. હવે આ કૂકડી અને ઈંડાનો સંતતિપ્રવાહ ક્યાં સુધી ચાલશે ? સામાન્ય રીતે તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ એવો જ ભ્રમ રહે કે ઈંડું અને કૂકડીની ઉત્પત્તિ-ક્રિયા સતત ચાલ્યા જ કરવાની. અનંતકાળ સુધી એ ચાલશે. પણ બરાબર વિચાર કરીએ તો કોઈ પણ એક ઈંડાનો કે કોઈ પણ એક કૂકડીનો નાશ થતાં એનો એ પ્રવાહ અનંત થતો નથી. પ્રવાહના અનાદિપણમાં આપણે ફેરફાર કરી શકતા નથી. ફેરફાર શક્ય નથી. પણ પ્રવાહને અટકાવી શકાય છે. એટલે કે એનો અંત લાવીને, એને અંતવાળો અર્થાત્ સાન્ત બનાવી શકાય છે. એટલે કે જે જે અનાદિ હોય તે બધાં જ અનંત હોય એવું નથી. કોઈ અનાદિ-અનંત હોય, તેમ કોઈ અનાદિ-સાન્ત પણ હોઈ શકે છે.

એવી રીતે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કાળનો છે. પણ એ સંબંધ અનાદિ-અનંત જ હોવો જોઈએ એવું નથી. જીવ અને કર્મના સંબંધનો જો સર્વથા વિચ્છેદ થઈ જાય તો એ સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં અન્તવાળો, અર્થાત્ સાન્ત બની શકે. તપ, સંયમાદિ ઉપાયો વડે કર્મનો નાશ થઈ શકે છે. ખાણમાંથી નીકળેલા સુવર્ણની સાથે મેલ, માટી હોય છે. પરંતુ સુવર્ણને તપાવતાં મેલ છૂટો પડી જાય છે અને સુવર્ણ શુદ્ધ બની જાય છે. સુવર્ણ અને મેલ એવાં એકરૂપ નથી કે ક્યારેય તે છૂટાં પડી ન શકે. તેવી રીતે ધર્મ વડે જીવ કર્મથી સર્વથા મુક્ત થઈ શકે છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને પામવા માટે ભારે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. પરંતુ એવી આત્મશુદ્ધિ અવશ્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે. એટલે કે જીવ અને કર્મની અનાદિકાળથી ચાલી આવતી સંતતિનો નાશ થઈ શકે છે અને એ સંબંધને અનાદિ-સાન્ત બનાવી શકાય છે અને કર્મમુક્ત બની મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

[૪૫૧] ભવ્યેષુ ચ વ્યવસ્થેયં સંબંધો જીવકર્મણોઃ ।

અનાદ્યનન્તોઽભવ્યાનાં સ્યાદાત્માકાશયોગવત્ ॥૬૮॥

અનુવાદ : આ વ્યવસ્થા ભવ્ય જીવોને વિશે છે. અભવ્યો વિશે તો જીવ અને કર્મનો સંબંધ, આકાશ અને આત્માના યોગની જેમ અનાદિ અને અનંત છે.

વિશેષાર્થ : જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે. પરંતુ પુરુષાર્થ કરીને જીવ કર્મ સાથેના પોતાના સંબંધનો નાશ કરી શકે છે, એટલે કે તેનો અંત લાવી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જીવ કર્મથી સર્વથા મુક્ત થઈ શકે છે. એટલે કે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ હોવા છતાં સાન્ત હોઈ શકે છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે શું બધા જ જીવોનો કર્મ સાથેનો સંબંધ, ભલે મોડો કે વહેલો, પૂરો જ

થવાનો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં સંસારના જીવોના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ. જૈન દર્શન પ્રમાણે સંસારમાં રહેલા બધા જ જીવો મુક્તિ પામવાની યોગ્યતા ધરાવતા નથી.

મુક્તિની અપેક્ષાએ સંસારમાં રહેલા જીવોના બે પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે. ભવ્ય અને અભવ્ય. મોક્ષ મેળવવાની યોગ્યતાવાળો પારિણામિક ભાવ તે ભવ્યતા. ભવ્ય જીવો પોતાનાં કર્મોનો ક્ષય કરીને મુક્તિ પામી શકવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. પરંતુ સંસારમાં જે અભવ્ય જીવો છે તે તો ક્યારેય મુક્તિ પામવાના નથી. એટલે કે અભવ્ય જીવોનો કર્મ સાથેનો જે સંબંધ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવે છે તે અનંત કાળ સુધી રહેવાનો છે. આમ જીવ અને કર્મનો સંબંધ ભવ્ય જીવો માટે અનાદિ-સાન્ત છે અને અભવ્ય જીવો માટે અનાદિ-અનંત છે. હવે પ્રશ્ન થાય કે શું જીવનો અર્થાત્ આત્માનો કશાની સાથે અનાદિ-અનંત સંબંધ સંભવી શકે ? તેનો ઉત્તર છે કે હા, જેમ આકાશ દ્રવ્ય અને આત્માનો સંબંધ અનાદિ છે અને અનંત પણ રહેવાનો છે તેમ અભવ્ય જીવોનો કર્મ સાથેનો સંબંધ પણ એવો અનાદિ-અનંત જ રહેવાનો.

[૪૫૨] દ્રવ્યભાવે સમાનેઽપિ જીવાજીવત્વભેદવત્ ।

જીવભાવસમાનેઽપિ ભવ્યાભવ્યત્વયોર્ભેદા ॥૬૧॥

અનુવાદ : જેમ દ્રવ્યભાવ સમાન હોવા છતાં પણ જીવત્વ અને અજીવત્વનો ભેદ છે, તેમ જીવભાવ સમાન હોવા છતાં પણ ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વનો ભેદ છે.

વિશેષાર્થ : કોઈ કદાચ પ્રશ્ન કરે કે બધા જીવોમાં જીવત્વ એકસરખું છે, તો પછી જીવના ભવ્ય અને અભવ્ય એવા ભેદ કરવાની શી જરૂર ? એક જીવ ભવ્ય કહેવાય ને બીજો જીવ અભવ્ય કહેવાય એવું શા માટે ? એનો જવાબ એ છે કે સમાન લક્ષણોવાળી વસ્તુઓમાં પણ એના ઉત્તરભેદો હોઈ શકે. જેમકે દ્રવ્યનું દ્રવ્યપણું બધાં દ્રવ્યોમાં સમાન છે. છતાં એમાં જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્ય એવા બે વિભાગ આપણે કરીએ છીએ. જે દ્રવ્યમાં ચેતનતત્ત્વ છે તેને આપણે જીવ કહીએ છીએ અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં ચેતનપણું નથી; તેમાં જડપણું હોવાથી તેને આપણે અજીવ કહીએ છીએ. તેવી રીતે જીવોમાં પણ મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતાવાળા જીવોને આપણે ભવ્ય જીવ કહીએ છીએ અને મોક્ષપ્રાપ્તિની જેમાં અનંતકાળ સુધી અયોગ્યતા જ રહેવાની છે એવા જીવોને આપણે અભવ્ય જીવ કહીએ છીએ. આ રીતે જીવનું વર્ગીકરણ ભવ્ય અને અભવ્ય એવા બે પ્રકારમાં અવશ્ય થઈ શકે છે.

[૪૫૩] સ્વાભાવિકં ચ ભવ્યત્વં કલશપ્રાગભાવવત્ ।

નાશકારણસામ્રાજ્યાદ્વિનશ્યન્ન વિરુદ્ધ્યતે ॥૭૦॥

અનુવાદ : કળશ(ઘટ)ના પ્રાગભાવની જેમ, નાશના કારણની સામગ્રીને લીધે સ્વાભાવિક ભવ્યત્વનો નાશ થવાથી કોઈ વિરોધ આવતો નથી.

વિશેષાર્થ : અહીં ભવ્યત્વની વાત ચાલે છે. ભવ્યત્વ એટલે મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા. હવે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આ ભવ્યત્વ ક્યાં સુધી ટકે ? મોક્ષપ્રાપ્તિ પછી પણ ચાલુ રહે ? એનો ખુલાસો કરતાં અહીં

કહેવાયું છે કે ભવ્યત્વ સ્વાભાવિક છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ પહેલાં જીવનું ભવ્યત્વ ક્યારેય નાશ પામતું નથી. અનાદિ કાળથી તે ચાલ્યું આવે છે. પરંતુ મોક્ષપ્રાપ્તિ થતાં જીવનું ભવ્યત્વ રહેતું નથી. એની જરૂર પણ નથી. જીવનું જીવત્વ એ ઉપાદાન કારણ છે અને જીવનું ભવ્યત્વ એ સહકારી કારણ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ થતાં સહકારી કારણનો નાશ થાય છે, કારણ કે હવે એની આવશ્યકતા રહેતી નથી. જીવત્વનો-આત્મતત્ત્વનો નાશ નથી થતો, કારણ કે ઉપાદાન કારણ છે.

જેમ માટીમાંથી ઘડો (કળશ) બનાવવામાં આવે, તો માટી એ ઘડાનો પ્રાગભાવ (પ્રાક્ + અભાવ) છે. પ્રાક્ એટલે પહેલાં. ઘડાની ઉત્પત્તિ થઈ તે પહેલાં ઘડાનો અભાવ હતો. એ અભાવ તે માટી. હવે ઘડાની ઉત્પત્તિ થતાં માટી માટીના સ્વરૂપમાં ન રહી. અર્થાત્ ઘડાનો પ્રાગભાવ નાશ પામ્યો. એટલે કે માટીરૂપી સ્થૂલ પદાર્થ ન રહ્યો. હવે માટીની જરૂર ન રહી. તેવી રીતે મોક્ષપ્રાપ્તિ થતાં ભવ્યત્વની જરૂર નથી રહેતી.

[૪૫૪] ભવ્યોચ્છેદો ન ચૈવં સ્યાદ્ ગુર્વાનન્ત્યાન્નમ્મોશવત્ ।

પ્રતિમાદલવત્ ક્વાપિ ફલાભાવેઽપિ યોગ્યતા ॥૭૧॥

અનુવાદ : આકાશના પ્રદેશોની જેમ મોટા અનંતવાળા ભવ્ય જીવોનો ઉચ્છેદ થશે નહિ. કદાચ ફળનો અભાવ હોય તો પણ પ્રતિમા થાય તેવા દળની તેમાં યોગ્યતા છે.

વિશેષાર્થ : સંસારમાં જે જીવો છે તેનું ભવ્ય, અભવ્ય અને જાતિભવ્યમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. ભવ્ય જીવો એ કે જેનામાં ભવ્યતા છે, એટલે કે મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા છે. અભવ્ય જીવો એ કે જેમનામાં મોક્ષપ્રાપ્તિની બિલકુલ યોગ્યતા નથી. જાતિભવ્ય જીવો એ કે જેમનામાં મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા હોવા છતાં અનુકૂળ સામગ્રીનો તેમને ક્યારેય યોગ ન મળવાથી તેમને મોક્ષપ્રાપ્તિ ક્યારેય થવાની નથી.

હવે કોઈક પ્રશ્ન કરે કે એક પછી એક એમ સંસારના બધા ભવ્ય જીવો જે મોક્ષે ચાલ્યા જાય તો પછી છેવટે સંસારમાં માત્ર અભવ્ય અને જાતિભવ્ય જીવો જ રહે ને ? એનો ઉત્તર એ છે કે સંસારનું સ્વરૂપ એવું છે કે અનંત ભવ્ય જીવો મોક્ષે જાય તો પણ સંસારમાં અનંત ભવ્ય જીવો જ રહે. ભવિષ્યમાં અનંતકાળ પછી પણ કોઈક કેવલી ભગવંતને પ્રશ્ન કરે કે અત્યાર સુધીમાં કેટલા ભવ્ય જીવો મોક્ષે ગયા ? તો કોઈપણ કેવલી ભગવંત એક જ ઉત્તર આપશે કે સંસારમાં જેટલા ભવ્ય જીવો છે એનો માત્ર અનંતમો ભાગ જ હજુ સિદ્ધગતિને પામ્યો છે.

અહીં ભવ્ય જીવોને માટે કહ્યું છે કે તેઓ નભના અંશની જેમ મોટા અનંતવાળા છે. નભ એટલે આકાશ અને અંશ એટલે પ્રદેશ. એટલે કે આકાશના પ્રદેશની જેમ મોટા અનંતવાળા છે. અનન્તના પણ જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અનંત—એવા ભેદો છે. વળી એના સક્ષય અનંત અને અક્ષય અનંત એવા ભેદો પણ છે. અક્ષય અનંતમાંથી અનંત બાદ કરવામાં આવે તો પણ અનંત રહે. એને અનંતથી ભાગવામાં આવે કે ગુણવામાં આવે તો પણ જવાબ અનંત જ હોય છે. આ અક્ષય અનંતમાં પણ જે નાનામોટાપણું છે તે ઉદાહરણથી સમજાવવામાં આવે છે. પહેલાં અનંત તે સિદ્ધગતિના જીવો છે. એના કરતાં પણ અસંખ્યાતગણી કે અનંતગણી વધારે સંખ્યા તે ભૂતકાળના ‘સમય’ની સંખ્યા છે. આ બીજા અનંત કરતાં પણ અનંતગણી વધારે તે એક નિગોદ શરીરમાં રહેલા જીવોની સંખ્યા છે. આ ત્રીજા

અનંત કરતાં પણ અનંતગણી વધારે તે સંપૂર્ણ જીવરાશિ છે. આ ચોથા અનંત કરતાં પણ અનંતગણી વધારે તે પુદ્ગલ રાશિ છે. આ પાંચમા અનંત કરતાં પણ અનંતગણા વધારે તે ભવિષ્યકાળના 'સમય' છે. એના કરતાં પણ અનંતગણા વધારે તે આકાશના પ્રદેશો (નભના અંશ) છે. આમ એક અનંત કરતાં બીજા અનંત મોટા છે. બીજા કરતાં ત્રીજા ને ત્રીજા કરતાં ચોથા મોટા અનંત છે. (અનંતના આ બીજા, ત્રીજા વગેરે ક્રમમાં કેટલાક ગ્રંથોમાં થોડો ફેર જોવા મળશે. પણ તેનો આશય એક જ છે.) આમ, સંસારમાં ભવ્ય જીવો નભના અંશની જેમ મોટા અનંત છે અને તે અક્ષય અનંત હોવાથી સંસારનો ક્યારેય ઉચ્છેદ નહિ થાય.

કેટલાક ભવ્ય જીવોને જાતિભવ્ય (અથવા દુર્ભવ્ય) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેમનામાં ભવ્યત્વ રહેલું હોવા છતાં તેઓ મોક્ષે જવાના નથી. તો પ્રશ્ન થશે કે આમ કેમ ? એનો ઉત્તર એ છે કે તેમનામાં યોગ્યતા હોવા છતાં તેમને એવો યોગ મળવાનો નથી. ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની મધ્યમાં છેક તળિયે કોઈ પથ્થર પડ્યો હોય તો એ પથ્થરમાં પ્રતિમા એટલે કે મૂર્તિ બનવાની યોગ્યતા જરૂર છે, પણ એને બહાર નીકળવાનો યોગ જ ક્યારેય પ્રાપ્ત થવાનો નથી, તો પ્રતિમા બનવાની વાત તો ક્યાં રહી ? એટલે જાતિભવ્ય જીવોને જો પ્રત્યેકપણું પામવાની શક્તિ પણ ન હોય તો મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરી, રત્નત્રયીની આરાધના કરવાની અને મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરવાની વાત ક્યાં રહી ?

જો જાતિભવ્ય જીવો મોક્ષે ન જ જવાના હોય તો એમને અભવ્ય કહેવામાં શો વાંધો ? ના, જાતિભવ્ય જીવોને અભવ્ય નહિ કહી શકાય. જાતિભવ્ય જીવો અને અભવ્ય જીવો ક્યારેય મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત નથી કરી શકવાના એ સાચું, તો પણ જાતિભવ્યને અભવ્ય નહિ કહી શકાય. જાતિભવ્ય જીવોમાં ભવ્યત્વ રહેલું છે, પણ તેમને અનુકૂળ સામગ્રીનો, નિમિત્તોનો યોગ ક્યારેય મળવાનો નથી. અભવ્ય જીવોને અનુકૂળ સામગ્રીનો અને નિમિત્તોનો ઘણો યોગ મળવા છતાં તેમનામાં મોક્ષ માટેની રુચિ અને શ્રદ્ધા ક્યારેય નહિ પ્રગટે. એટલે સ્વરૂપ અને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જાતિભવ્ય જીવો અને અભવ્ય જીવોને સરખા ગણી શકાય નહિ.

[૪૫૫] નૈતદ્વયં વદામો યદ્ ભવ્યઃ સર્વોઽપિ સિદ્ધ્યતિ ।

યસ્તુ સિદ્ધ્યતિ સોઽવશ્યં ભવ્ય એવેતિ નો મતમ્ ॥૭૨॥

અનુવાદ : સર્વ ભવ્ય જીવો સિદ્ધગતિ (મોક્ષ) પામે છે એવું અમારું કહેવું નથી, પરંતુ જે જીવો સિદ્ધગતિ પામે છે તે અવશ્ય ભવ્ય છે એવો અમારો મત છે.

વિશેષાર્થ : મોક્ષે જવાની યોગ્યતા ભવ્ય જીવમાં જ હોય છે, અભવ્યમાં એવી યોગ્યતા હોતી નથી માટે તેઓ ક્યારેય મોક્ષે જવાના નથી એવું કહ્યા પછી ગ્રંથકાર મહર્ષિ ખુલાસો કરે છે કે 'જેટલા જેટલા ભવ્ય જીવો છે તે બધા જ મોક્ષે ગયા છે, જાય છે કે જશે જ એવું અમે કહેતા નથી.' જૈન દર્શન પ્રમાણે ભવ્ય જીવોમાં જ મોક્ષપ્રાપ્તિની યોગ્યતા રહેલી છે. પણ એનો અર્થ એ નથી તે બધા જ મોક્ષગતિ અવશ્ય પામશે જ, કારણ કે સંસારનું સ્વરૂપ જેવું અનાદિ-અનંત છે તે પ્રમાણે તો ભવ્ય જીવો પણ કેટલાક એવા રહેવાના કે જેમણે અનંતકાળે પણ મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત નહિ કરી હોય. પણ એટલું તો નિશ્ચિત

જ છે કે જે જીવો સિદ્ધગતિ પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે તે બધા જ અવશ્ય ભવ્ય જીવો જ હોવાના. અભવ્ય જીવ ક્યારેય મોક્ષ પામી શકે નહિ.

[૪૫૬] નનુ મોક્ષેઽપિ જન્યત્વાદ્ વિનાશિની ભવસ્થિતિઃ ।

નૈવં પ્રધ્વંસવત્તસ્યાનિધનત્વવ્યવસ્થિતેઃ ॥૭૩॥

અનુવાદ : શું મોક્ષમાં પણ જન્યત્વ છે માટે તેની ભવસ્થિતિ વિનાશી છે ? ના, એમ નથી. પ્રધ્વંસની જેમ એનું અવિનાશીપણું (અનિધનત્વ) વ્યવસ્થિત છે.

વિશેષાર્થ : મોક્ષમાં નહિ માનનારા એક દલીલ એવી કરે છે કે જીવ જો મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરે તો એનો અર્થ એ થયો કે મોક્ષમાં એની ઉત્પત્તિ થઈ. પહેલાં એ ત્યાં હતો નહિ અને હવે એ ત્યાં છે. હવે એ તો નિયમ જ છે કે જે જન્ય હોય એટલે કે જેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેનો ઉત્પન્ન થયેલા ઘડાની જેમ નાશ થાય. એટલે મોક્ષમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવને ફરી પાછું સંસારમાં આવવાનું રહે છે. માટે મોક્ષમાં ભવસ્થિતિ વિનાશી છે. અમોક્ષવાદીઓની આ દલીલ છે.

એનો જવાબ એ છે કે ના, એ પ્રમાણે નથી. મોક્ષમાં ભવસ્થિતિ વિનાશી નથી. મોક્ષમાં જીવને દેહ નથી. ત્યાં આયુષ્ય કર્મ નથી. વળી એવો નિયમ નથી કે જેની ઉત્પત્તિ થાય તેનો નાશ થાય, કારણ કે એવો પણ નિયમ નથી કે જેનો પ્રધ્વંસ થાય તેની ઉત્પત્તિ થાય જ. પ્રધ્વંસ અભાવાત્મક પદાર્થ છે એટલે તે નિત્ય છે. જેમ ઘડાને લાકડીના પ્રહારથી ભાંગી નાખવામાં આવે એટલે કે ઘડાનો પ્રધ્વંસ થાય, એટલે એમાંથી પાછો ઘડો ઉત્પન્ન થતો નથી. એટલે પ્રધ્વંસાભાવની જેમ મોક્ષનો વિનાશ થતો નથી. મોક્ષમાં અનિધનત્વ છે અર્થાત્ મૃત્યુનો અભાવ છે, અવિનાશીપણું છે. એટલે સિદ્ધગતિમાં ગયેલા જીવને ફરીથી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરવાનું રહેતું નથી.

[૪૫૭] આકાશસ્યેવ વૈવિક્ત્યાન્મુદ્રાદેર્ઘટક્ષયે ।

જ્ઞાનાદેઃ કર્મણો નાશે નાત્મનો જાયતેઽધિકમ્ ॥૭૪॥

અનુવાદ : મુદ્ગરાદિ વડે ઘટનો ક્ષય થવાથી પૃથક્પણાને કારણે જેમ આકાશની (વૃદ્ધિ થતી નથી), તેમ જ્ઞાનાદિ વડે કર્મનો નાશ થવાથી આત્માની અધિકતા થતી નથી.

વિશેષાર્થ : મુદ્ગર એ સાંબેલા જેવું એક સાધન છે જે તોડફોડ માટે વપરાય છે. આવા મુદ્ગર વડે કોઈ ઘડાનો ભાંગીને ભૂકો કરે તો તેથી આકાશ-અવકાશ તત્ત્વમાં કશી વૃદ્ધિ કે હાનિ થતી નથી. ઘડો ભાંગી જવાથી, ઘડાનું આવરણ નીકળી જવાથી આકાશ દ્રવ્યમાં ઘડા જેટલો વધારો થતો નથી. આકાશ તો ત્યાં હતું જ. એણે ઘડાને અવકાશ આપ્યો હતો. જેમ ઘડો ભાંગવાથી આકાશ તત્ત્વની વૃદ્ધિ થતી નથી તેવી રીતે જ્ઞાનાદિ વડે કર્મનો ક્ષય થવાથી આત્મતત્ત્વમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. આત્મતત્ત્વ તો કર્મના આવરણ વખતે કે પછી જેટલું હતું તેટલું જ રહ્યું છે. એટલે કર્મનો ક્ષય થયા પછી આત્મતત્ત્વમાં કશી વૃદ્ધિ થતી નથી. અલબત્ત, આત્માની નિર્મળતા એથી વધે છે. પરંતુ એના આત્મપ્રદેશો તો એટલા ને એટલા જ રહે છે.

[૪૫૮] ન ચ કર્માણુસંબંધાન્મુક્તસ્યાપિ ન મુક્તતા ।

યોગાનાં બંધહેતૂનામપુનર્ભાવસંભવાત્ ॥૭૫॥

અનુવાદ : કર્મના પરમાણુઓના સંબંધને કારણે મુક્તિ પામેલાની પણ મુક્તિ નથી, એવું નથી, કારણ કે બંધના હેતુરૂપ યોગોની ત્યાં ફરીથી ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી.

વિશેષાર્થ : જીવ કેવળજ્ઞાન પામીને અને ત્યાર પછી સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી મુક્તિ જ્યારે પામે છે ત્યારે તે વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપે લોકના અગ્ર ભાગ પર પહોંચી સિદ્ધશિલાની ઉપર અનંત કાળને માટે અચલ સ્વરૂપે બિરાજમાન થાય છે.

હવે કોઈ શંકા કરે કે કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ પરમાણુઓ તો ચૌદ રાજલોકમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. એનો અર્થ એ થયો કે સિદ્ધશિલા ઉપર પણ કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ પરમાણુઓ છે. એ પરમાણુઓ સિદ્ધાત્માઓની આસપાસ પણ અડોઅડ રહેલા છે. એનો અર્થ એ થયો કે મુક્તિ પામેલા આત્માઓને પણ કર્મના પરમાણુઓ સાથે તદ્દન નિકટનો સંબંધ છે. એમ જો હોય તો એ કર્મ આત્માઓને લાગે છે. અને કર્મ જો લાગે તો તે આત્માઓને ફરીથી સંસારમાં આવવાનું રહે. એટલે કે એ સિદ્ધ થયેલા જીવો પણ સિદ્ધ થયા અથવા મુક્તિ પામ્યા એમ કહેવાય નહિ.

પરંતુ આવી શંકા યથાર્થ નથી, કારણ કે સિદ્ધશિલા ઉપર કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ પરમાણુઓ હોવા છતાં સિદ્ધાત્માઓને કોઈ કર્મબંધ થતો નથી. સિદ્ધાત્માઓ અશરીરી છે. તેઓને મન, વચન કે કાયાના કોઈ યોગ હોતા નથી. રાગાદિ ભાવોથી, મન, વચન અને કાયાના યોગથી જ કર્મ બંધાય છે. સિદ્ધ જીવોને કર્મબંધના હેતુરૂપ મન, વચન કે કાયાના કોઈ યોગ હોતા નથી કે જેથી રાગાદિ ભાવો થવાનો સંભવ રહે. એટલે કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પરમાણુઓ સિદ્ધાત્માઓની આસપાસ હોવા છતાં તેઓને એનો કોઈ સ્પર્શ થતો નથી. સિદ્ધાત્માઓ પોતાના સ્વરૂપમાં નિષ્કંપ હોય છે. એટલે કે હવે ફરીથી તેઓને કોઈ કર્મ બંધાતું ન હોવાથી સિદ્ધ ગતિના મુક્ત જીવોને સંસારમાં ફરી પાછું પરિભ્રમણ કરવાનું રહેતું નથી.

[૪૫૯] સુખસ્ય તારતમ્યેન પ્રકર્ષસ્યાપિ સંભવાત્ ।

અનંતસુખસંવિત્તિર્મોક્ષઃ સિદ્ધ્યતિ નિર્ભયઃ ॥૭૬॥

અનુવાદ : સુખના તારતમ્યથી પ્રકૃષ્ટ સુખનો સંભવ હોવાથી જેમાં અનંત સુખનું જ્ઞાન થાય છે એવો મોક્ષ નિર્ભય (આપત્તિરહિત) સિદ્ધ થાય છે.

વિશેષાર્થ : આત્માનાં છ પદમાંથી 'મોક્ષ છે' એ પાંચમું પદ પણ સાબિત થાય છે. આ વિશ્વમાં જે બધા જીવો સુખ ભોગવતા જેવા મળે છે તે બધાનું સુખ એક જ કોટિનું જણાતું નથી. એકના એક જીવો પણ સર્વ કાળ એકસરખું સુખ ભોગવતા દેખાતા નથી. આમ સંસારમાં જે ભૌતિક સુખ દેખાય છે એમાં તરતમતા છે. એમાં ઓછાવત્તાપણું રહેલું છે. શારીરિક સુખ, માનસિક સુખ અને આધ્યાત્મિક સુખમાં પણ તરતમતા જેવા-જાણવા મળે છે. જ્યાં તરતમતા હોય ત્યાં છેવટની કોઈ સ્થિતિ હોવી જોઈએ. તર્કથી એ સ્થિતિનો વિચાર કરીએ તો છેવટે તો અનંત સુખ સુધી પહોંચી જવાશે.

અનંત સુખથી ઉપર કશું હોઈ ન શકે. જો હોય તો અનંત તે અનંત ન કહેવાય. હવે જે આ અનંત આત્મિક સુખ છે તેને શું નામ આપશો ? એને જ મોક્ષ કહેવો પડશે. આમ અનંત સુખ એટલે મોક્ષસુખ અને મોક્ષસુખ એટલે અનંત સુખ એમ એ બંને એકબીજાના પર્યાયરૂપ ગણાશે. આનો અર્થ એ થયો કે મોક્ષ જેવી સ્થિતિ છે એ સિદ્ધ થાય છે. તર્કથી કે અનુમાનથી વિચારીએ તો મોક્ષની આ સિદ્ધિમાં કોઈ બાધા કે આપત્તિ આવી શકતી નથી.

[૪૬૦] વચનં નાસ્તિકાભાનાં મોક્ષસત્તાનિષેધકમ્ ।

ભ્રાન્તાનાં તેન નાદેયં પરમાર્થગવેષિણા ॥૭૭॥

અનુવાદ : એટલા માટે નાસ્તિકો જેવી ભ્રાન્તિવાળાઓનું, મોક્ષની સત્તાનો નિષેધ કરતું વચન પરમાર્થની ગવેષણા કરનારાઓએ આવકારવું નહિ.

વિશેષાર્થ : કેટલાક આત્મામાં માને છે, પણ આત્માને કર્મબંધ છે અને મોક્ષ છે એવું માનતા નથી. આવા લોકો જેમ સંપૂર્ણપણે આસ્તિક નથી તેમ સંપૂર્ણપણે નાસ્તિક પણ નથી. એટલે તેવા લોકોને નાસ્તિક જેવી ભ્રાન્તિવાળા તરીકે અથવા નાસ્તિકાત્માસ તરીકે ઓળખાવી શકાય. પરંતુ આવા લોકોથી પણ સાચવવા જેવું છે. તેઓ આત્મામાં માનતા હોવાથી એમની બીજી વાતોથી ભોળા માણસો દોરવાઈ જાય છે. પરંતુ જેઓ મોક્ષાભિલાષી છે અને પરમાર્થની ગવેષણા કરવાવાળા છે તેઓએ એમનાં મિથ્યાત્વથી ભરેલાં વચનો આવકારવાં ન જોઈએ. એવાં વચનોનું ગૌરવ ન કરવું જોઈએ, કારણ કે મોક્ષમાર્ગમાં થોડીક પણ ઉત્સૂત્ર વાત સ્વીકારાઈ જાય તો જીવનું સંસારપરિભ્રમણ વધી જાય છે.

[૪૬૧] ન મોક્ષોપાય ઇત્યાહુરપરે નાસ્તિકોપમાઃ ।

કાર્યમસ્તિ ન હેતુશ્ચેત્યેષા તેષાં કદર્થના ॥૭૮॥

અનુવાદ : નાસ્તિક જેવા બીજા કેટલાક કહે છે કે મોક્ષનો ઉપાય નથી. કાર્ય છે, પણ તેનો હેતુ નથી એવું તેમનું કહેવું એ કદર્થના છે.

વિશેષાર્થ : હવે આત્માના છઠ્ઠા પદની એટલે કે 'મોક્ષનો ઉપાય છે' એ પદની વિચારણા કરવામાં આવે છે. જે ભિન્નભિન્ન દાર્શનિક મતો છે એમાંનો એક મત માંડલિક મત તરીકે ઓળખાય છે. એ મતનું પ્રતિપાદન એવું છે કે મોક્ષ છે, પણ મોક્ષનો કોઈ ઉપાય નથી; એવા કોઈ ઉપાયમાં માનવાની જરૂર નથી. જે જીવનો જ્યારે મોક્ષ થવાનો હશે ત્યારે એની મેળે થશે જ. જો એનો મોક્ષ થવાનો નહિ હોય તો લાખો ઉપાયો કરવા છતાં તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવાનો નથી. બધું નિયતિ પ્રમાણે જ થાય છે. મોક્ષ પણ નિયતિ પ્રમાણે જ પ્રાપ્ત થાય છે. નિયતિ પ્રમાણે મોક્ષ થવાનો હશે તે વખતે કશું ન કરવા છતાં પણ મોક્ષ થવાનો જ છે. એ મોક્ષને કોઈ અટકાવી શકશે નહિ. માટે મોક્ષના ઉપાયની વાત કરીને વૃથા પુરુષાર્થ કરવાનો કોઈ અર્થ નથી. એ તો ખોટી મહેનત કરવા બરાબર છે.

આવું માનવાવાળાઓ કાર્યને માને છે, પણ હેતુને એટલે કે કારણને માનતા નથી. કારણ વગર કાર્ય થાય છે એવી એમની આ માન્યતા વિસંગત છે. એવું માનવાવાળાની આ મોહજનિત વિડંબના જ કહેવાય છે.

આવું માનવાવાળા 'મોક્ષ છે' એમ જરૂર માને છે. એટલે અંશે એમનામાં આસ્તિકતા છે એમ કહી શકાય, પણ મોક્ષનો કોઈ ઉપાય નથી અને કોઈ ઉપાય કરવાની જરૂર નથી એવી એમની માન્યતા તે નાસ્તિકતા છે. એ દષ્ટિએ આવા લોકો પૂરેપૂરા નાસ્તિક નથી, પણ નાસ્તિક જેવા જ છે એમ કહી શકાય.

[૪૬૨] અકસ્માદેવ ભવતીત્યલીકં નિયતાવધેઃ ।

કદાચિત્કસ્ય દૃષ્ટત્વાદ્ બભાષે તાર્કિકોઽપ્યદઃ ॥૭૧॥

અનુવાદ : અવધિનું નિયતપણું હોવાથી એકાએક (અકસ્માત્) જ મોક્ષ થાય છે એમ કહેવું અસત્ય છે. એવું કોઈકનું કદાચિત્ જોવાથી તાર્કિક પણ એ પ્રમાણે કહે છે.

વિશેષાર્થ : મોક્ષ માટે કોઈ ઉપાય, કોઈ પુરુષાર્થ કરવાની જરૂર નથી એવું માનવાવાળા કહે છે કે જે જીવનો જ્યારે મોક્ષ થવાનો હશે ત્યારે જ થશે. જીવની મોક્ષે જવાની નિશ્ચિત અવધિ એટલે કે સમયમર્યાદા હોય છે. એથી એક ક્ષણ વહેલો કે એક ક્ષણ મોડો મોક્ષ નથી. જ્યારે એ અવધિ પાકે ત્યારે એકાએક (અકસ્માત્) મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

પરંતુ આ તેમના કથનમાં અસત્ય રહેલું છે. અલબત્ત, ક્યારેક કોઈક જીવની બાબતમાં એમ બનેલું જોવા મળ્યું હોય તો તે હેતુ સહિત જ હોય.

ગ્રંથકારે અહીં કહ્યું છે કે તાર્કિકો એટલે નૈયાયિકોએ પણ આ વાત કહી છે. તાર્કિક ઉદયનાચાર્યે 'કુસુમાંજલિ'માં આ વાત કહી છે. હવે પછીના શ્લોકોમાં એ વિશે વિચારણા કરવામાં આવી છે.

[૪૬૩] હેતુભૂતિનિષેધો ન સ્વાનુપાખ્યાવિધિર્ન ચ ।

સ્વભાવવર્ણના નૈવમવધેર્નિયતત્ત્વતઃ ॥૮૦॥

અનુવાદ : અવધિનું નિયતત્વ છે. તો પણ હેતુભૂત સામગ્રીનો નિષેધ નથી, સ્વના અનુપાખ્યનો વિધિ નથી તથા સ્વભાવ-વર્ણના નથી.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના અનુસંધાનમાં આ શ્લોક છે. તાર્કિકોને ઉત્તરરૂપે આ શ્લોક લખાયો હોવાથી એના પારિભાષિક શબ્દો સમજવાનું કદાચ કઠિન થાય. પરંતુ શ્લોકનો સારાંશ આ પ્રમાણે છે :

મોક્ષના ઉપાયમાં ન માનવાવાળો માંડલિક મત એમ કહે છે કે જે જીવનો જે કાળે મોક્ષ થવાનો હશે તે કાળે જ થશે. દરેકના મોક્ષની અવધિ નિયત છે. એટલે જ્યારે મોક્ષ થવાનો હોય છે ત્યારે અચાનક જ, એકાએક થઈ જાય છે. તેઓ અકસ્માદ્ ભવનં કહે છે. અકસ્માદ્ એટલે અચાનક, ભવનં એટલે ઉત્પત્તિ (મોક્ષની).

અહીં હેતુ, અનુપાખ્ય (અલીક, મિથ્યા), સ્વભાવ, વર્ણના વગેરે પારિભાષિક શબ્દો દ્વારા માંડલિક મતનો ઉત્તર આપતાં કહ્યું છે કે મોક્ષ ઉપાય છે અને એ માટે પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે. કાળની અવધિ નિયત હોવા છતાં વર્તમાન કાળમાં છદ્મસ્થના જ્ઞાનનો વિષય એ અવધિ બની શકતી નથી. એટલે આત્મશુદ્ધિ દ્વારા, રત્નત્રયીની આરાધના વડે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનો પુરુષાર્થ કર્તવ્યરૂપ છે.

[૪૬૪] ન ચ સાર્વત્રિકો મોક્ષઃ સંસારસ્યાપિ દર્શનાત્ ।

ન ચેદાનીં ન તદ્વ્યક્તિર્વ્યજકો હેતુરેવ યત્ ॥૮૧॥

અનુવાદ : સંસાર તો દેખાય છે. તેથી મોક્ષ સાર્વત્રિક નથી. તે (મોક્ષ) વ્યક્ત નથી એમ નહિ કહી શકો, કારણ કે વ્યંજક (વ્યક્ત કરનાર) તો હેતુ જ હોઈ શકે.

વિશેષાર્થ : જો અહેતુક જીવનો મોક્ષ થયા કરતો હોય તો મોક્ષ સાર્વત્રિક હોવો જોઈએ. સર્વ ક્ષેત્રે સર્વ કાલે મોક્ષની ઘટના બનતી રહેતી હોવી જોઈએ. અને તો પછી સંસાર જ ન હોય. પરંતુ સંસાર ચાલ્યો જતો નજર સામે દેખાય જ છે. જો સંસારનો પ્રવાહ નિરંતર હોય તો પછી સર્વ કાલે, સર્વ ક્ષેત્રે, સર્વ જીવનો મોક્ષ થયા કરે છે અર્થાત્ મોક્ષ સાર્વત્રિક છે એમ કેવી રીતે કહી શકશો ? જો મોક્ષ અવ્યક્ત છે એમ કહેશો તો વ્યક્ત ન થવાનું કારણ શું ?

પરંતુ જો કોઈ આવી દલીલ કરે કે સંસાર નિરંતર દેખાયા કરે છે અને મોક્ષનાં ચિહ્નો તો ક્યાંય દેખાતાં નથી, એટલે કે મોક્ષની અભિવ્યક્તિ ક્યાંય થતી નથી. માટે મોક્ષ છે જ નહિ, તો એ દલીલ પણ યથાર્થ નથી, કારણ કે ભલે મોક્ષની અભિવ્યક્તિ ન હોય તો પણ મોક્ષના હેતુની, મોક્ષના ઉપાયની એટલે કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ રત્નત્રયીની અભિવ્યક્તિ તો થાય જ છે. એટલે મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય પણ છે જ.

[૪૬૫] મોક્ષોપાયોઽસ્તુ કિંત્વસ્ય નિશ્ચયો નેતિ ચેન્મતમ્ ।

તન્ન રત્નત્રયસ્યૈવ તથા ભાવવિનિશ્ચયાત્ ॥૮૨॥

અનુવાદ : મોક્ષનો ઉપાય ભલે હોય, પરંતુ તે ઉપાયનો નિશ્ચય નથી એવો જો મત હોય તો તેમ નથી, કારણ કે રત્નત્રયીના એવા ભાવનો વિનિશ્ચય છે.

વિશેષાર્થ : કોઈ કદાચ એમ દલીલ કરે કે ભલે તમે કહો છો એટલે મોક્ષનો ઉપાય છે એમ સ્વીકારી લઈએ, પરંતુ મોક્ષનો ઉપાય ક્યો સાચો એ વિશે સંદેહ રહે છે. જુદાં જુદાં દર્શનો, જુદો જુદો ઉપાય દર્શાવે છે. તો આ બધામાંથી ક્યો ઉપાય સાચો એનો કોઈ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

પૂર્વપક્ષની આ દલીલનો ઉત્તર એ છે કે વસ્તુતઃ નિશ્ચિત ઉપાય નથી એવું નથી. મોક્ષનો ઉપાય નિશ્ચિત જ છે અને એ ઉપાય તે રત્નત્રયી છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણે મળીને રત્નત્રયીરૂપ આરાધનાનો ભાવ અથવા ઉપાય નિશ્ચિત જ છે. જ્ઞાની મહાત્માઓએ એ જ ઉપાય દર્શાવ્યો છે એટલે મોક્ષના ઉપાય વિશે કોઈ સંદેહ છે જ નહિ. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં વાચક ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું છે કે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ।

[૪૬૬] ભવકારણરાગાદિ-પ્રતિપક્ષમદઃ ખલુ ।

તદ્વિપક્ષસ્ય મોક્ષસ્ય કારણં ઘટતેતરામ્ ॥૮૩॥

અનુવાદ : આ (રત્નત્રય) સંસારના કારણરૂપ રાગાદિના પ્રતિપક્ષ છે. એટલે તે (રત્નત્રય) વિપક્ષ મોક્ષનું કારણ છે એ સર્વ રીતે ઘટે છે.

વિશેષાર્થ : એ તો સુવિદિત જ છે કે રાગ અને દ્વેષ વગેરે સંસારનાં કારણ છે. જ્યાં રાગાદિ છે ત્યાં સંસાર છે. એક પક્ષે જો સંસાર છે તો સામે પક્ષે મોક્ષ છે. એક પક્ષે જો રાગદ્વેષ છે તો સામે પક્ષે રત્નત્રય છે. રાગદ્વેષાદિ જો સંસારનાં કારણ છે તો રત્નત્રય મોક્ષનાં કારણ છે. આમ અહીં સાદા તર્કથી સમજી શકાય એવી વાત છે. આમ મોક્ષનો ઉપાય છે. તે નિશ્ચિત જ છે અને તે રત્નત્રયની આરાધના છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ જુદા જુદા ઉપાયો નથી એટલે કે એમાંથી કોઈ એક ઉપાય તે મોક્ષનો ઉપાય છે એવું નથી, પણ એ ત્રણે મળીને જ એક ઉપાય થાય છે. એ ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો ઉપાય અપૂર્ણ છે.

[૪૬૭] અથ રત્નત્રયપ્રાપ્તે: પ્રાક્કર્મલઘુતા યથા ।

પરતોઽપિ તથૈવ સ્યાદિતિ કિં તદપેક્ષયા ॥૮૪॥

અનુવાદ : જેમ રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ પહેલાં કર્મની લઘુતા થાય છે, તેમ પ્રાપ્તિ પછી પણ (કર્મની લઘુતા) થશે. માટે તેની (રત્નત્રયની) અપેક્ષા શા માટે ?

વિશેષાર્થ : ત્રણ રત્ન અથવા રત્નત્રયી એટલે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે આ રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ અનિવાર્ય છે. હવે એ કહો કે આ રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ માટે શેની જરૂર છે ? તો એનો ઉત્તર એ છે કે રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ માટે કર્મની લઘુતાની જરૂર છે. ઓછાં હળવાં કર્મબંધનો હોય તો સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રાપ્તિ થાય. હવે આ કર્મની લઘુતા પ્રાપ્ત કરવી હોય તો જીવે શું કરવું જોઈએ ? એ માટે જીવનમાં ન્યાયનીતિ હોવાં જોઈએ; સદાચાર, સેવાવૃત્તિ, સરળતા, નમ્રતા, સમતા, શુચિતા, પ્રભુભક્તિ વગેરે હોવાં જોઈએ. એ માટેનો શબ્દ છે ‘પૂર્વસેવા’. આ પૂર્વસેવાથી કર્મની લઘુતા થાય છે.

આમ પૂર્વસેવાથી કર્મની લઘુતા, કર્મની લઘુતાથી રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિ અને રત્નત્રયીની પ્રાપ્તિથી સિદ્ધગતિની પ્રાપ્તિ થાય. તો એનો અર્થ તો એ થયો કે પૂર્વસેવામાં જ જીવ સતત લાગેલો રહે તો ઉત્તરોત્તર કર્મલઘુતા થતી જ રહે અને સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય એટલે સિદ્ધગતિ મળે. તો પછી વચ્ચે રત્નત્રયીની અપેક્ષા કેમ રાખો છો ? શું પૂર્વસેવાથી અનુક્રમે મોક્ષ પ્રાપ્ત નહિ થાય ?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે પછીના શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

[૪૬૮] નૈવં ચત્પૂર્વસેવૈવ મૃદ્ધી નો સાધનક્રિયા ।

સમ્યક્ત્વાદિક્રિયા તસ્માદ્ દૃઢૈવ શિવસાધનમ્ ॥૮૫॥

અનુવાદ : પૂર્વસેવા આદિ મૃદુ હોવાથી મોક્ષ સાધનની ક્રિયા નથી. એટલે સમ્યક્ત્વાદિ દૃઢ ક્રિયા જ મોક્ષસાધનામાં સમર્થ છે.

વિશેષાર્થ : મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે પૂર્વસેવા નામની ક્રિયા જરૂરી છે કે સમ્યક્ત્વાદિ ક્રિયા ? વસ્તુતઃ બંનેની પોતપોતાના સ્થાને જરૂર છે, પરંતુ તે બંનેની ક્ષમતાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પૂર્વસેવા મૃદુ ક્રિયા છે અને સમ્યક્ત્વાદિ ક્રિયા દૃઢ છે, સબળ છે. મોક્ષમાર્ગ માટે આરંભ કરનાર માર્ગાનુસારી બાળ જીવો

માટે તેમની રુચિ અને શક્તિ અનુસાર કોમલ ક્રિયા જરૂરી છે. સદાચારની આ બધી અચળ ક્રિયાઓ 'પૂર્વસેવા' તરીકે ગણાય છે. પરંતુ જીવે ત્યાં જ નથી અટકી રહેવાનું. ત્યાંથી ઘણું આગળ વધી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર રૂપી રત્નત્રયીની આરાધના કરવાની છે. આ ક્રિયા દૃઢ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે તેની જ અનિવાર્યતા છે. મોક્ષ અપાવવાનું સામર્થ્ય તેનામાં જ છે. ભારે ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરવાની તાકાત પૂર્વસેવામાં નહિ પણ રત્નત્રયીમાં છે, કારણ કે યુદ્ધમાં બળવાન યોદ્ધાની જેમ તે કામ કરે છે. માટે ફક્ત પૂર્વસેવા નહિ, રત્નત્રયીની આરાધનાની પણ અનિવાર્યતા છે.

[૪૬૯] ગુણાઃ પ્રાદુર્ભવન્ત્યુચ્ચૈરથવા કર્મલાઘવાત્ ।

તથાભવ્યતયા તેષાં કુતોડપેક્ષાનિવારણમ્ ॥૮૬॥

અનુવાદ : અથવા ઉચ્ચ ગુણો કર્મલાઘવથી ઉત્પન્ન થાય છે કારણ કે તથાભવ્યતા જ તેવી છે એમ કહેશો તો પણ હેતુની અપેક્ષાનું નિવારણ ક્યાંથી થવાનું ?

વિશેષાર્થ : આગળના બે શ્લોકના અનુસંધાનમાં આ શ્લોક છે. પૂર્વપક્ષ એમ પ્રશ્ન કરે છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયીની અપેક્ષા શા માટે રાખો છો ?

તેના ઉત્તરમાં અહીં કહેવાયું છે કે રત્નત્રયીની અપેક્ષા ટાળવાની શી જરૂર છે ? કારણ કે એ તો અવશ્ય જોઈશે જ. ભવ્ય જીવોને પોતાની ભવ્યતાનો પરિપાક થાય એટલે કર્મલઘુતા થાય જ. હવે આ કર્મલઘુતા પ્રાપ્ત થાય એટલે રત્નત્રયીના ઉચ્ચ ગુણોનો અવશ્ય પ્રાદુર્ભાવ થવાનો જ. એ જો પ્રગટ ન થાય તો આગળ વધીને મોક્ષગતિ સુધી પહોંચી ન શકાય. એ જો પ્રગટ થાય તો જ મોક્ષગતિ સુધી પહોંચી શકાય. આમ એ ઉચ્ચ ગુણોના પ્રગટીકરણ માટે તથાભવ્યતારૂપી હેતુ તો વચ્ચે આવ્યો જ. એટલે એનું (હેતુનું) નિવારણ ક્યાંથી થઈ શકે ? વસ્તુતઃ માર્ગાનુસારિતાથી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીની યાત્રામાં રત્નત્રયીની આરાધના એ મોટું મથક છે. એને બાજુ પર રાખીને આગળ વધી શકાય એવું નથી.

[૪૭૦] તથાભવ્યતયાક્ષેપાદ્ ગુણા ન ચ ન હેતવઃ ।

અન્યોન્યસહકારિત્વાદ્ દંડચક્રભ્રમાદિવત્ ॥૮૭॥

અનુવાદ : ગુણો તો તથાભવ્યતાથી પ્રગટે (ખેંચાઈ આવે) છે. તેઓ (ગુણો) મોક્ષના હેતુઓ નથી એમ નહિ કહી શકાય, જેમ (ઘટને વિશે) દંડ, ચક્ર, ભ્રમણ વગેરે અન્યોન્ય સહકારી (હેતુઓ) છે તેમ.

વિશેષાર્થ : આગળના શ્લોકના અનુસંધાનમાં અહીં કહેવાયું છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જો રત્નત્રયીને—સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રને જ મોક્ષપ્રાપ્તિના મુખ્ય હેતુ તરીકે ગણો છો, તો પછી એના નિર્દેશને જ મુખ્ય ગણો. પછી તથાભવ્યતા, કર્મલાઘવ વગેરેની વાતને ઉચ્ચારવાની જરૂર જ શી ?

ગ્રંથકારશ્રી એના ઉત્તરમાં કહે છે કે રત્નત્રયી ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકવામાં આવે છે એનો અર્થ એ નથી કે તથાભવ્યતા, કર્મલાઘવ, પૂર્વસેવા વગેરેનું મૂલ્ય નથી. એનું પણ ઘણું મૂલ્ય છે.

તથાભવ્યતાના પરિપાકથી તો કેટલા બધા ઉત્તમ ગુણો ખેંચાઈને આવે છે. એ બધા ઉચ્ચ ગુણો મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે હેતુરૂપ નથી એમ અમારું કહેવું નથી જ. એ પણ હેતુરૂપ જ છે. વસ્તુતઃ આ બધા ગુણો અન્યોન્યના સહકારથી મોક્ષપ્રાપ્તિનું કાર્ય કરે છે. ઘડો બનાવવામાં માત્ર માટીની જ જરૂર છે એમ નથી, કુંભારનો ચાકડો, ઘાંડો, ચાકડાનું ફરવું એ બધાં કારણો પરસ્પર સહકાર કરે તો જ ઘડાનું નિર્માણ થાય છે.

[૪૭૧] જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણ્યુપાયાસ્તદ્ભવક્ષયે ।

एतन्निषेधकं वाक्यं त्याज्यं मिथ्यात्ववृद्धिकृत् ॥૮૮॥

અનુવાદ : એટલે ભવ(સંસાર)ના ક્ષય માટે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ઉપાયો છે. એનો નિષેધ કરનારું વાક્ય, મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનાર હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

વિશેષાર્થ : આત્માના છઠ્ઠા પદ ‘મોક્ષનો ઉપાય છે’ એની આ રીતે સિદ્ધિ થાય છે. આ બધી વિચારણાને અંતે એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે જન્મમરણના ચક્રમાંથી જીવનો મોક્ષ થાય છે અને મોક્ષનો ઉપાય પણ છે. મોક્ષનો ઉપાય તે રત્નત્રયીની આરાધના છે. આ રત્નત્રયી એટલે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર. વાયક ઉમાસ્વાતિએ કહેલું સૂત્ર જ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ । જે જીવ આ રત્નત્રયીની આરાધના કરે છે એ પોતાની ભવપરંપરાનો સદંતર ક્ષય કરી શકે છે, અર્થાત્ સંસારસાગરને તરી જાય છે અને મોક્ષગતિ પામે છે.

હવે મોક્ષના ઉપાયની ચાવી જો હાથમાં આવી ગઈ હોય અને તેમાં યથાર્થ શ્રદ્ધા બેઠી હોય તો તેવા જીવે ‘મોક્ષ જેવું કંઈ છે નહિ’ કે ‘મોક્ષનો કોઈ ઉપાય નથી’ અથવા ‘મોક્ષની શી જરૂર છે ? સંસારનું સુખ જ સાચું સુખ છે’ – એવાં એવાં મોક્ષનો નિષેધ કરનારાં વાક્યોથી ભોળવાઈ જવું ન જોઈએ. એટલું નિશ્ચિત સમજવું કે જ્યાં સુધી મિથ્યાદર્શન પ્રત્યેનાં રાગ અને શ્રદ્ધા જશે નહિ ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થશે નહિ. માટે મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનારાં વાક્યોનો સુજ જીવે સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

[૪૭૨] મિથ્યાત્વસ્ય પદાન્યેતાન્યુત્સૃજ્યોત્તમધીધનાઃ ।

भावयेत्प्रातिलोम्येन सम्यक्त्वस्य पदानि षट् ॥૮૯॥

અનુવાદ : ઉત્તમ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળાએ મિથ્યાત્વનાં આ પદોને ત્યજીને તેનાથી ઊલટાં એવાં સમ્યક્ત્વનાં છ પદોની ભાવના કરવી.

વિશેષાર્થ : મિથ્યાત્વ જાય તો સમ્યક્ત્વ આવે. મિથ્યા માન્યતા જાય તો મિથ્યાત્વ જાય. મિથ્યા માન્યતા વિવિધ પ્રકારની હોય છે. એટલે મિથ્યાત્વના પણ પચીસ જુદા જુદા પ્રકારો શાસ્ત્રોમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મને ન માનવાં અને કુદેવને સુદેવ માનવા, કુગુરુને સુગુરુ માનવા કે કુધર્મને સુધર્મ માનવો એમાં પણ મિથ્યાત્વ રહેલું છે. મિથ્યાત્વ એટલે અજ્ઞાન. આ અજ્ઞાન જીવને સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં બાધક થાય છે. પરિણામે મિથ્યાત્વયુક્ત જીવ મોક્ષપ્રાપ્તિ ક્ષારેય કરી શકતો નથી. શાસ્ત્રકારોએ આત્મા અને મોક્ષપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ છ મુખ્ય પદ અથવા સ્થાન નક્કી કર્યાં છે. એને

સમ્યક્ત્વનાં ષટ્ સ્થાન અથવા સ્થાનક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ અધિકારના આરંભમાં એનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ છ પદ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. આત્મા છે. ૨. આત્મા નિત્ય છે. ૩. આત્મા કર્મનો કર્તા છે. ૪. આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે. ૫. મોક્ષ છે. ૬. મોક્ષનો ઉપાય છે.

સમ્યગ્દર્શનમાં શ્રદ્ધાનું જ સૌથી વધુ મહત્ત્વ છે. વાચક ઉમાસ્વાતિજીએ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'માં કહ્યું છે : તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ । એટલે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ જેઓ ઈચ્છતા હોય તેઓએ મિથ્યાત્વનાં છ પદોનો પ્રતિલોભ કરવો જોઈએ, એટલે કે તે ઉલટાવવાં જોઈએ. એ રીતે ઉલટાવવાથી આત્મા છે, આત્મા નિત્ય છે ઇત્યાદિ છ પદ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વિશે આદરભાવ કરવો જોઈએ. એ છ પદોની ભાવના ભાવવાથી મિથ્યાત્વરૂપી ગાઢ અંધકાર દૂર થાય છે અને સમ્યક્ત્વરૂપી ઉજ્જવળ પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. મોક્ષમાર્ગના સાધકોએ એટલા માટે સમ્યક્ત્વનાં છ સ્થાનકોમાં રતિ, પ્રીતિ, આદરભાવ વગેરે રાખવાં કર્તવ્યરૂપ છે. મોક્ષમાર્ગમાં એ આરંભનું મોટું આલંબન છે.

इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ।

મિથ્યાત્વત્યાગ અધિકાર સંપૂર્ણ

પ્રબંધ ચોથો

અધિકાર ચોદમો

★ અસદ્ગ્રહત્યાગ અધિકાર ★

[૪૭૩] મિથ્યાત્વદાવાનલનીરવાહ-
મસદ્ગ્રહત્યાગમુદાહરન્તિ ।
અતો રતિસ્તત્ર બુદ્ધૈર્વિધેયા
વિશુદ્ધભાવૈઃ શ્રુતસારવિદ્ધિઃ ॥૧॥

અનુવાદ : મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળમાં અસદ્ગ્રહનાં ત્યાગને મેઘ સમાન કહેલો છે. એટલે વિશુદ્ધ ભાવવાળા અને શ્રુતના સારને જાણનારા પ્રાજ્ઞજનોએ તેમાં (અસદ્ગ્રહના ત્યાગમાં) પ્રીતિ કરવી જોઈએ.

વિશેષાર્થ : જ્યાં સુધી પોતે પકડેલા ખોટા મતનો આગ્રહ છે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ રહેવાનું. મિથ્યાત્વ જાય અને સમક્તિ આવે એને માટેની એક મહત્વની શરત એ છે કે અસદ્ અર્થાત્ ખોટા મતને પકડી ન રાખવો જોઈએ. જ્યાં ખોટું ખોટા તરીકે સમજાય કે તરત એને છોડી દેવું જોઈએ. પરંતુ સામાન્ય મનુષ્યની પ્રકૃતિ એવી છે કે પોતાની ભૂલનો તે તરત સ્વીકાર નથી કરતો. પોતાની ભૂલનો બચાવ કરવો, પોતે જ સાચા છે અને બીજા બધા ખોટા છે એવું આગ્રહપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવાનું વલણ ઘણામાં હોય છે. પોતાની ભૂલ હોય અને પોતે ખોટા છે એવી ખાતરી થઈ ગયા પછી પણ પોતાની વાતને પકડી રાખવી એ અસદ્ગ્રહ છે. માણસને એમાં પોતાનું સ્વમાન હણાતું લાગે છે. પોતાને નીચું જોવું પડે છે. માણસને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો ડર રહે છે. ચાર જણ વચ્ચે પોતાનો કાન પકડવાનો વખત આવે તો માણસ મૂંઝાય છે. તે હઠે ભરાય છે અને પોતે જ સાચો છે એમ ભારપૂર્વક રજૂઆત કરે છે. એ માટે જૂઠું બોલતાં પણ તે અચકાતો નથી. સામાન્ય વ્યવહારમાં જો આવું બનતું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં તો કેમ ન બને ? એમાં પણ જો પોતાને સમાજમાં પંડિત કે જ્ઞાની તરીકે સ્થાન મળ્યું હોય, પોતાની વિદ્વત્તાની ભારે પ્રશંસા થતી હોય, પોતાનો વિશાળ અનુયાયીવર્ગ હોય તો પોતાની ભૂલ સ્વીકારતાં માણસ ખચકાય છે. ક્યારેક પોતાને ભૂલનો સ્વીકાર કરવો હોય તો પણ એનો અનુયાયીવર્ગ તેમ થવા દેતો નથી. પરિણામે વખતોવખત કેટલાયે એવા કહેવાતા પંડિતો-જ્ઞાનીઓનું જીવન સારી વસ્તુનો સ્વીકાર કર્યા વિના જ પૂરું થઈ જાય છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર ઘણું ગહન છે. જગતમાં સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રકાશ કરતાં મિથ્યાત્વનો અંધકાર વધુ છે. મિથ્યાત્વને અંધકાર ઉપરાંત દાવાનળ તરીકે પણ ઓળખાવવામાં આવે છે. જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તો આખો સંસાર મિથ્યાત્વથી સળગી રહ્યો હોય એવો છે. દાવાનળને ઓલવવા થોડા ઘડા પાણી આમતેમ નાખ્યાથી નહિ ચાલે. દાવાનળ તો ત્યારે ઓલવાય કે જ્યારે આકાશમાંથી ઘનઘોર વાદળાં વરસી પડે. ઘનઘોર

વાદળાં ત્યાં ને ત્યાં જ રહે પણ વરસે નહિ તો દાવાનળ ન ઓલવાય. એથી તો ધૂમાડાના ગોટેગોટા ચારેબાજુ પ્રસરતા જાય. પણ જો કાળાં વાદળાં વરસી પડે તો દાવાનળ શાન્ત થઈ જાય. આકાશ પણ સ્વચ્છ અને પ્રકાશિત થઈ જાય તથા વાતાવરણ નિર્મળ બની જાય. અહીં મિથ્યાત્વ એ જો દાવાનળ છે તો કાળાં વાદળાં એ અસદ્ગ્રહ-કદાગ્રહ છે. કાળાં વાદળાં વરસી જાય એટલે કે અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ થાય તો મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળ શાન્ત થઈ જાય.

આમ મિથ્યાત્વ ચાલ્યું જવા માટે, અને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ થવા માટેની એક મહત્ત્વની શરત તે કદાગ્રહનો ત્યાગ છે. જ્યાં સુધી કદાગ્રહ છે ત્યાં સુધી મિથ્યાત્વ છે અને જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ છે ત્યાં સુધી સંસારમાં રખડવાનું છે. જેઓ મુમુક્ષુ છે—આત્મવિકાસ સાધી ઊંચી ગુણશ્રેણીએ ચડવાના અભિલાષી છે તેઓએ તો હમેશાં કદાગ્રહથી, દુરાગ્રહથી મુક્ત રહેવાનો સતત પ્રયાસ જાગ્રતપણે કરતા રહેવાની આવશ્યકતા છે.

[૪૭૪] અસદ્ગ્રહાગ્નિજ્વલિતં યદન્તઃ

ક્વ તત્ર તત્ત્વવ્યવસાયવલ્લિઃ ।

પ્રશાન્તિપુષ્પાણિ હિતોપદેશ-

ફલાનિ ચાન્યત્ર ગવેષયન્તુ ॥૨॥

અનુવાદ : જેનું હૃદય અસદ્ગ્રહરૂપી અગ્નિથી બળી ગયેલું છે તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના વ્યવસાયરૂપી વેલ, શાન્તિરૂપી પુષ્પો અને હિતોપદેશરૂપી ફળો ક્યાંથી હોય ? માટે તેની શોધ અન્યત્ર કરવી જોઈએ.

વિશેષાર્થ : જે ધરતીમાં અસદ્ધ ગરમી હોય ત્યાં વાવેલી વેલડીઓ વિકાસ ન પામી શકે. ગરમીમાં તે કરમાઈ જાય. વેલડીઓને ઊગવા માટે તો કૂણી ભેજવાળી ફળદ્રુપ ધરતી જોઈએ. પાણીનું સિંચન જોઈએ. એવા સાનુકૂળ વાતાવરણમાં વિકસેલી વેલડીઓ પર પુષ્પ આવે છે અને પછી મીઠાં ફળ આવે છે. પણ મૂળમાં જ જ્યાં ખામી હોય ત્યાં પુષ્પ અને ફળની તો આશા જ ક્યાંથી રાખી શકાય ? પુષ્પ અને ફળ માટે તો સાનુકૂળ ધરતી અને વાતાવરણવાળા અન્ય સ્થળે જવું જોઈએ. એવી રીતે જેના અંતઃકરણમાં અસદ્ગ્રહનો અગ્નિ બળતો હોય ત્યાં તત્ત્વના નિશ્ચયરૂપી વેલડીનો વિકાસ ક્યાંથી થાય ? અને જો એ વિકાસ ન થાય તો પ્રશમરૂપી પુષ્પો અને હિતોપદેશરૂપી ફળની તો આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ? એવું જોઈતું હોય તો જ્યાં અસદ્ગ્રહ કે કદાગ્રહ નથી ત્યાં જવું જોઈએ.

[૪૭૫] અધીત્ય કિંચિચ્ચ નિશમ્ય કિંચિદ-

સદ્ગ્રહાત્પંડિતમાનિનો ચે ।

મુખં સુખં ચુંબિતમસ્તુ વાચો

લીલારહસ્યં તુ ન તૈર્જગાહે ॥૩॥

અનુવાદ : થોડુંક ભણીને અને થોડુંક સાંભળીને જેઓ અસદ્ગ્રહને લીધે પોતાની જાતને

પંડિત માને છે તેઓ ભલે વાણીના મુખને સુખેથી ચુંબન કરે, પરંતુ તેની લીલાનું રહસ્ય તેઓ પામ્યા નથી.

વિશેષાર્થ : બીજા લોકો કરતાં પોતાની પાસે સહેજ વધુ જાણકારી હોય તો માણસની પ્રશંસા થવા લાગે છે. એમાં પણ કાવ્યાલંકારશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, વાસ્તુવિદ્યા, શિલ્પ-સ્થાપત્યાદિ ભૌતિકશાસ્ત્રોમાં પોતાને કંઈક આવડે તો પણ માણસને ઝટ ઝટ મોટા પંડિત થઈ જવાનું મન થાય છે. એવી જ રીતે ધર્મશાસ્ત્ર કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ થાય છે. થોડુંક આમતેમથી વાંચ્યું હોય કે થોડુંક સાંભળ્યું હોય એવા અર્ધદગ્ધ પંડિતોને જરાક માનપાન મળતાં દરેક વાતે પોતાને જ આવડે છે અને પોતે જ સાચા છે એવું બતાવવાનો ભાવ જાગે છે. જ્ઞાનની સાથે અહંકાર કુદરતી રીતે જોડાઈ જાય છે. એવો અહંકાર પોતાનામાં ન આવે એ માટે સાધકે જાગૃત રહેવું જોઈએ. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય તો મહાસાગર જેવો અગાધ છે અને પોતે તો માત્ર એક બિંદુ જેટલું જ જાણે છે એવી પોતાનામાં લઘુતા રહેવી જોઈએ. પરંતુ જેઓ આવા અલ્પ જ્ઞાનને જીરવી શકતા નથી, જેમની પાસે માત્ર પલ્લવગ્રાહી પાંડિત્ય છે એવા પંડિતો પણ પોતે જ્યારે ખોટા પડવાના હોય ત્યારે પોતાનો બચાવ કરવા નીકળી પડે છે. પરંતુ એ બિચારાઓને ખબર નથી કે પોતે માત્ર ચત્કિચિત જ જાણે છે. આવા અર્ધદગ્ધ અલ્પજ્ઞ પંડિતો માટે ગ્રંથકાર મહર્ષિએ અહીં કવિપરંપરાને અનુસરીને, શૃંગારરસનું રૂપક પ્રયોજ્યું છે. શૃંગારરસમાં કોઈને હજુ માત્ર મુખચુંબનનો જરાક જેટલો જ અનુભવ હોય અને એથી તે એટલો બધો ફુલાઈ જાય અને ઘેલો થઈ જાય અને માને કે પોતાને કામભોગનો બધો જ અનુભવ છે અને પોતે કામશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા છે અને એમ સમજીને એ પ્રમાણે અભિમાનપૂર્વક કહેવા લાગે તો એની જેવી હાસ્યાસ્પદ દશા થાય તેવી દશા આ કદાગ્રહી પંડિતોની થાય છે.

[૪૭૬] અસદ્ગ્રહોત્સર્પદતુચ્છદર્પે -

બોધાંશતાન્ધીકૃતમુગ્ધલોકૈઃ ।

વિડમ્બિતા હન્ત જડૈર્વિતંડા-

પાંડિત્યકંડૂલતયા ત્રિલોકી ॥૪॥

અનુવાદ : અસદ્ગ્રહથી જેમનો ભારે ગર્વ ઊછળી રહ્યો છે તથા જ્ઞાનના અંશમાત્રથી જેઓએ મુગ્ધ લોકોને અંધ કર્યા છે એવા જડ માણસોએ વિતંડાવાદી પાંડિત્યરૂપી ખુજલી વડે, અરેરે, ત્રણે લોકની વિડંબના કરી છે.

વિશેષાર્થ : આ સંસારમાં સામાન્યજનો તો ભોળા જ રહેવાના. એવા ભોળા લોકોની સમજશક્તિ મર્યાદિત હોય છે અને અનુભવ પણ મર્યાદિત હોય છે. તેમની આગળ જે કંઈ રજૂ થાય તે એમને માટે નવું અને મુગ્ધ કરી દે એવું હોય છે. જગતમાં કદાગ્રહીઓ જો ફાવતા હોય અને એમના ખોટા મતનો બહોળો પ્રચાર થતો હોય તો તે આવા અજ્ઞાની, ભોળા, મુગ્ધ લોકોને કારણે જ. એવા અજ્ઞાનીઓ આંધળા બનીને કદાગ્રહીની પાછળ દોટ મૂકતા હોય છે, કારણ કે ભલે કદાગ્રહીઓનું જ્ઞાન અધકચરું હોય, પરંતુ તેઓ પોતાની રજૂઆત રૂઆબથી પાંડિત્યના દંભ સાથે કરતા હોય છે. તેઓ ભોળા લોકોને

આંજી નાખે એવો વાગ્વિલાસ ધરાવતા હોય છે. તેઓની સંમોહક વાણી લોકોને નચાવે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો આ એક પ્રકારની ખરજ અથવા ચળ જ હોય છે. જેને ખરજવું થયું હોય અને ખરજ ઊપડી હોય તેને ખણવામાં આનંદ આવે છે, મીઠાશ લાગે છે, પણ એને ખબર નથી હોતી કે વસ્તુતઃ આ ચળ તો એક પ્રકારનો રોગ છે. જેઓ સમજદાર હોય છે તેઓ તો સમજી જાય છે કે તાત્કાલિક મીઠાશનો અનુભવ કરાવનારી ખરજ અંતે તો પીડાકારક નીવડવાની છે. પરંતુ બહોળો સમુદાય ભોળા મુગ્ધ લોકોનો હોય છે. તેને આ વાત જલદી સમજાતી નથી. કદાગ્રહીઓ તેમની લાગણીઓ સાથે રમત રમી પોતાનું ધાર્યું કરાવી લે છે. આ રીતે જગતની હમેશાં ભારે વિડંબના થયા કરે છે.

[૪૭૭] વિધોર્વિવેકસ્ય ન ચત્ર દષ્ટિ-

સ્તમોઘનં તત્ત્વરવિવિલીનઃ ।

અશુક્લપક્ષસ્થિતિરેષનૂનમ-

-સદ્ગ્રહઃ કોઽપિ કુહૂવિલાસઃ ॥૫॥

અનુવાદ : જેમાં તત્ત્વરૂપી સૂર્ય વિલીન થઈ ગયો છે, વિવેકરૂપી ચન્દ્રનું દર્શન થતું નથી તથા ગાઢ અંધકાર છવાઈ ગયો છે એવી કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિની સ્થિતિના વિલાસ જેવો આ અસદ્ગ્રહ છે.

વિશેષાર્થ : જ્યાં કદાગ્રહ હોય ત્યાં તત્ત્વનો અસ્વીકાર હોય છે. જ્ઞાન સૂર્ય જેવું પ્રકાશમાન છે. જ્યાં યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનો અસ્વીકાર હોય ત્યાં અંધકાર જ હોય. સૂર્ય અસ્ત થઈ જાય તો પણ શુકલ પક્ષમાં ચન્દ્રના તેજથી થોડો ઉજાસ રહે છે. પરંતુ જ્યાં કદાગ્રહ હોય ત્યાં સારાસારરૂપ, અથવા કૃત્યાકૃત્યરૂપ વિવેક પણ ચાલ્યો જાય છે. વિવેકનું તત્ત્વ શુકલ પક્ષના ચન્દ્ર જેવું છે. એટલે સૂર્યાસ્ત થયો હોય અને ચન્દ્ર પણ ન હોય તો અંધકાર વ્યાપી જાય છે. આ અંધકાર તે અજ્ઞાનરૂપી છે. અંધકારમાં યથાર્થ દેખાતું નથી અને ગતિ થઈ શકતી નથી. જ્યારે અસદ્ગ્રહ બળવાન બની જાય ત્યારે ત્યાં કૃષ્ણ પક્ષની અમાવાસ્યાની રાત્રિનું સામ્રાજ્ય જાણે જામ્યું હોય એવું લાગે. અસદ્ગ્રહની શક્તિ પણ એટલી જ પ્રબળ હોય છે. એનાથી સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

[૪૭૮] કુતર્કદાત્રેણ લુનાતિ તત્ત્વ-

વહ્લીં રસાત્સિચતિ દોષવૃક્ષમ્ ।

ક્ષિપત્યધઃ સ્વાદુફલં શમાચ્ચ-

-મસદ્ગ્રહચ્છત્રમતિર્મનુષ્યઃ ॥૬॥

અનુવાદ : અસદ્ગ્રહથી આચ્છાદિત બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કુતર્કરૂપી દાતરડા વડે તત્ત્વરૂપી લતાને છેદે છે, દોષરૂપી વૃક્ષને રસથી સિંચે છે અને શમ નામના સ્વાદિષ્ટ ફળને નીચે ફેંકી દે છે.

વિશેષાર્થ : કદાગ્રહી માણસની વિપરીત બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિ માટે અહીં વૃક્ષનું મુખ્ય રૂપક પ્રયોજવામાં આવ્યું

છે. વૃક્ષનાં ત્રણ અંગો માટે ત્રણ પેટારૂપકો પ્રયોજવામાં આવ્યાં છે. અધ્યાત્મના ક્ષેત્રે તત્ત્વરૂપી વેલને સદ્ગુણો વડે સિંચન કરવામાં આવે તો તે શમરૂપી ફળ આપે છે. પરંતુ કદાચ્રહી તો ઊલટી ક્રિયા કરે છે. તે મૂળને દોષોના રસ વડે સિંચે છે. વિકાસ પામતી વેલડીને તે કુતર્કરૂપી દાતરડા વડે કાપી નાખે છે અને શમરૂપી જે ફળ આવ્યું છે તે હળવેથી ઉતારી ન લેતાં જમીન પર પટકી પાડે છે કે જેથી તે છુંદાઈ જાય છે અને કશા કામમાં આવતું નથી. જો તે પોતાનો કદાચ્રહ છોડી દે અને મુક્ત મનનો બની પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અભિમુખ બને, સદ્ગુણોરૂપી જળથી મૂળમાં સિંચન કરે તો તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી એની વેલ વિકાસ પામે અને એના ઉપર શમરૂપી સુંદર સ્વાદિષ્ટ, આરોગ્યવર્ધક ફળ પ્રાપ્ત થાય.

અસદ્ગ્રહ અથવા કદાચ્રહ અધ્યાત્મમાર્ગમાં કેટલો હાનિકારક છે તે સચોટ રૂપકો દ્વારા અહીં સરસ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

[૪૭૯] અસદ્ગ્રહગ્રાવમયે હિ ચિત્તે
ન ક્વ્રાઽપિ સદ્ભાવરસપ્રવેશઃ ।
ઇહાંકુરશ્ચેન્ન વિશુદ્ધબોધઃ
સિદ્ધાંતવાચાં બત કોઽપરાધઃ ॥૭૧॥

અનુવાદ : અસદ્ગ્રહરૂપી પાપાણમય ચિત્તમાં ક્ષારેય પણ સદ્ભાવરૂપી રસનો જો પ્રવેશ ન થતો હોય, તો એમાં વિશુદ્ધ બોધરૂપ અંકુર તો ફૂટે જ નહિ. તો પછી કહો એમાં સિદ્ધાન્તની વાણીનો શો અપરાધ ?

વિશેષાર્થ : જ્યાં કદાચ્રહ હોય ત્યાં જડતા આવે જ. જ્યાં જડતા હોય ત્યાં મૂઢતા ન હોય, રસિકતા ન હોય અને સદ્ભાવના ન હોય. આવા હૃદયને પાપાણ એટલે કે પથ્થર જેવું જ કહી શકાય. પથ્થર નક્કર હોય છે. એમાં પાણી પ્રવેશી ન શકે. માટી મૂઢ હોય છે. એમાં પાણી ઊતરી જાય. જ્યાં પાણી અને માટીનો સંયોગ થાય ત્યાં અંકુર ફૂટે. પરંતુ નક્કર પથ્થરમાં પાણી ન ઊતરે એટલે એમાં અંકુર ન ફૂટે. કદાચ્રહી વ્યક્તિનું ચિત્ત આવું પથ્થર જેવું નિષ્કુર હોય છે. એટલે એ ચિત્તમાં શાસ્ત્રવચન માટે સદ્ભાવરૂપી રસ પ્રવેશી શકતો નથી. તો પછી એમાં વિશુદ્ધ બોધરૂપી અંકુર તો ક્યાંથી ફૂટી શકે ? આવી વ્યક્તિને શાસ્ત્રવચન બોધરૂપે ન પરિણમે એ દેખીતું છે. એટલે કદાચ બુદ્ધિથી એને આગમવાણી સમજાઈ હોય, તો પણ તે પરિણમતી નથી. આવું થાય તો એમાં દોષ કોનો ? એમાં સિદ્ધાન્તનો દોષ નથી, શાસ્ત્રવચનનો વાંક નથી. એને માટે તો જવાબદાર છે કદાચ્રહીનું જડ ચિત્ત.

[૪૮૦] વ્રતાનિ ચીર્ણાનિ તપોઽપિ તસં
કૃતા પ્રયત્નેન ચ પિંડશુદ્ધિઃ ।
અભૂત્ફલં યત્તુ ન નિહ્વાના-
મસદ્ગ્રહસ્યૈવ હિ સોઽપરાધઃ ॥૮॥

અનુવાદ : વ્રતો કર્યાં, તપશ્ચર્યાઓ કરી અને પ્રયત્નપૂર્વક પિંડવિશુદ્ધિ પણ કરી, તો પણ નિહ્નવોને તેનું ફળ મળ્યું નહિ. એમાં ખરેખર તો અસદ્ગ્રહનો જ અપરાધ છે.

વિશેષાર્થ : નિહ્નવવાદ એ જૈનોનો એક પારિભાષિક વિષય છે. શ્રી સ્થાનાંગસૂત્ર, આચારંગસૂત્ર, ભગવતીસૂત્ર, સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર, આવશ્યક નિર્ચુક્તિ ઇત્યાદિ જૈન આગમગ્રન્થોમાં સાત નિહ્નવોના વિષયની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. એ સાત નિહ્નવોનાં નામ આ પ્રમાણે છે : (૧) જમાલિ, (૨) તિષ્પગુમાચાર્ય, (૩) આષાઢાચાર્યના શિષ્યો, (૪) અશ્વમિત્રાચાર્ય, (૫) ગંગાચાર્ય, (૬) રોહગુપ્ત અને (૭) ગોષ્ઠા માહિલ.

આ નિહ્નવો પોતાના કદાગ્રહ સિવાય અન્ય રીતે વ્રત, તપ, આચારશુદ્ધિ વગેરેમાં ઘણા આગળ વધેલા હતા, પરંતુ એમના કદાગ્રહને કારણે જ તેઓ પાછા પડ્યા અને ભવભ્રમણમાં દીર્ઘકાળ માટે અટવાયા. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ચિત્તની નિર્મળતા અને સત્યનો સ્વીકાર એ સૌથી મહત્વની વાત છે. મનમાં આંટી હોય તો સાચો બોધ થતો નથી. કદાગ્રહ છોડ્યા વિના વ્રત, તપ, જપ વગેરે આધ્યાત્મિક વિકાસમાં એટલાં સહાયભૂત થતાં નથી. એમાં દોષ કે અપરાધ વ્રત, તપ, જપાદિનો નથી, પણ અસદ્ગ્રહનો છે.

[૪૮૧] સ્થાલં સ્વબુદ્ધિઃ સુગુરોશ્ચ દાતુ-

રુપસ્થિતા કાચન મોદકાલી ।

અસદ્ગ્રહઃ કોઽપિ ગલે ગ્રહીતા

તથાપિ ભોક્તું ન દદાતિ દુષ્ટઃ ॥૧॥

અનુવાદ : પોતાની બુદ્ધિરૂપી થાળ છે. તેમાં સુગુરુરૂપી દાતાર દ્વારા કેટલાયે મોદકો પ્રાપ્ત થયા છે. પરંતુ ગળે લાગેલો કોઈક દુષ્ટ અસદ્ગ્રહ ભોજન કરવા દેતો નથી.

વિશેષાર્થ : કદાગ્રહને લીધે કેટલીક ઉત્તમ જ્ઞાનપ્રસાદી ગ્રહણ થઈ શકતી નથી. એ માટે અહીં એક સરસ રૂપક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. પોતાની બુદ્ધિરૂપી મોટો થાળ છે. એમાં સુગુરુ ઉદારતાથી લાડુ ઉપર લાડુ ભાવથી પીરસે છે. થાળમાં લાડુ આવી ગયા છે. પણ એ જોવા માત્રથી થોડો સંતોષ થવાનો છે ? લાડુ તો ખાધાથી સંતોષ થાય. પરંતુ એ જ વખતે જો કોઈ આપણી ગળચી દબાવી રાખે તો મુખ આગળ આવેલો લાડુ પેટમાં થોડો જઈ શકવાનો છે ? તો આ ગળું દબાવનાર કોણ છે ? એ છે અસદ્ગ્રહ અથવા કદાગ્રહ. આ હોય ત્યાં વસ્તુ ગમે તેટલી ઉત્તમ હોય તો પણ આપણને તે ગ્રહણ ન થવા દે.

અહીં જ્ઞાન ગ્રહણ થઈ શકે એવી પોતાની બુદ્ધિશક્તિ છે અને યોગ્યતા છે. વળી એ જ્ઞાન આપનાર પણ યોગ્ય અધિકારી સુગુરુ છે. તેઓ અત્યંત ઉદાર છે અને ભાવથી જ્ઞાનરૂપી પ્રસાદી આપી રહ્યા છે. છતાં પોતાના કદાગ્રહને કારણે તે ગ્રહણ થઈ શકતી નથી. જીવનવિકાસમાં, જ્ઞાનપ્રકાશમાં, આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિમાં પૂર્વગ્રહ, માનસિક ગ્રંથિઓ, અસદ્ગ્રહ કે કદાગ્રહ કેવાં અંતરાયરૂપ બની શકે છે તે આ રૂપક પરથી સમજી શકાશે.

[૪૮૨] ગુરુપ્રસાદીક્રિયમાણમર્થ

ગૃહ્ણાતિ નાસદ્ગ્રહવાંસ્તતઃ કિમ્ ।

દ્રાક્ષા હિ સાક્ષાદુપનીયમાનાઃ

ક્રમેલકઃ કંટકભુઙ્ક્તે ન ભુઙ્ક્તે ॥૧૦॥

અનુવાદ : અસદ્ગ્રહી માણસ ગુરુએ પ્રસાદીરૂપે કરેલા અર્થને ગ્રહણ કરે નહિ તેથી શું થયું ? કાંટાને ખાનારો ઊંટ, નજર સામે રાખવામાં આવેલી દ્રાક્ષ ખાતો નથી.

વિશેષાર્થ : ગુરુના અંતઃકરણમાં વાસ્તવ્યભાવ હોય અને તેઓ શિષ્યને શાસ્ત્રના અર્થોનો બોધ કરવાની કૃપા કરવાવાળા હોય તો પણ કદાગ્રહી શિષ્યના મનમાં વિપરીત ભાવો હોય છે. તે શાસ્ત્રના અર્થોને ગ્રહણ કરતો નથી. પરિણામે તે કદાગ્રહી શિષ્યનું અહિત થાય છે. કેટલાક કદાગ્રહીઓની એવી પ્રકૃતિ થઈ જાય છે કે તેમને ઉત્તમ વસ્તુ પ્રત્યે રુચિ થતી નથી. તુચ્છ વસ્તુઓમાં જ તેમની પ્રીતિ રહે છે. જેમ કાંટાળી વનસ્પતિ ખાવામાં રાચતા ઊંટ આગળ દ્રાક્ષની લૂમ ધરવામાં આવે તો તે તેના તરફ નજર સુઢ્યાં કરતો નથી. જ્યારે આમ થાય ત્યારે દ્રાક્ષનો દોષ કેમ કાઢી શકાય ? તેવી રીતે દુરાગ્રહી શિષ્યને શાસ્ત્રનો બોધ ન થાય તો તેમાં વાસ્તવ્યસભર ગુરુની કૃપાનો દોષ કેમ કાઢી શકાય ?

[૪૮૩] અસદ્ગ્રહાત્પામરસંગતિં ચે
કુર્વન્તિ તેષાં ન રતિર્બુદ્ધેષુ ।
વિષ્ટાસુ પુષ્ટાઃ કિલ વાયસા નો
મિષ્ટાન્નિષ્ટાઃ પ્રસભં ભવન્તિ ॥૧૧॥

અનુવાદ : અસદ્ગ્રહને લીધે જેઓ પામર માણસોની સંગતિ કરે છે તેઓને વિદ્વાનો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી. વિષ્ટા ખાઈને પુષ્ટ થયેલા કાગડાઓ મિષ્ટાન્નમાં બિલકુલ આસક્ત થતા નથી.

વિશેષાર્થ : સોબતની અસર માણસના જીવન ઉપર ઘણી બધી થાય છે. એક વખત પામર મનુષ્યોની ખરાબ સોબતનો રંગ લાગે તો પછી એમાંથી મુક્ત થવાનું ઘણું કપરું છે. મુક્ત થવાની રુચિ પણ થતી નથી. બીજા મુક્ત કરાવવા ઈચ્છે તો પણ તેઓ તેમાં સફળ થઈ શકતા નથી. એવી રીતે કેટલાક માણસોને જ્ઞાનીજનો પ્રત્યે અકારણ પૂર્વગ્રહ બંધાઈ જાય છે. તેઓને જ્ઞાની મહાત્માઓની જ્ઞાનની વાતો રુચતી નથી; એવા માણસો પોતાની હલકી સોબતમાં હલકી વાતો કરવામાં ખીલી ઊઠે છે. કદાગ્રહી માણસોની આવી પ્રકૃતિ થઈ જાય છે. તેઓ જ્ઞાની મહાત્માઓની નિંદા, કુથલીમાં અને અસદ્ વચનોમાં રસ ધરાવે છે. આવા કદાગ્રહીઓને કાગડા સાથે સરખાવી શકાય. કાગડો મિષ્ટાન્ન અને વિષ્ટા બંને પડ્યાં હોય તો તે વિષ્ટા જ ખાવા દોડશે. તેને પરાણે મિષ્ટાન્ન તરફ વાળવામાં આવે તો પણ તે ન ખાતાં વિષ્ટા તરફ જ જશે. વિષ્ટા ખાઈને પુષ્ટ થયેલા કાગડાની એવી પ્રકૃતિ થઈ જાય છે.

[૪૮૪] નિયોજયત્યેવ મતિં ન યુક્તૌ
યુક્તિં મતૌ યઃ પ્રસભં નિયુક્તે ।
અસદ્ગ્રહાદેવ ન કસ્ય હાસ્યોઽ-
જલે ઘટારોપણમાદધાનઃ ॥૧૨॥

અનુવાદ : યુક્તિને વિશે જે પોતાની બુદ્ધિને જોડતો નથી, પરંતુ પોતાની બુદ્ધિને વિશે યુક્તિને બળાત્કારે યોજે છે તે અસદ્ગ્રહી મૃગજળમાં ઘડો નાખનારની જેમ કોને હાંસી કરવા યોગ્ય ન થાય ?

વિશેષાર્થ : માણસને કદાગ્રહ વળગે છે ત્યારે એની બુદ્ધિ અવળી ચાલે છે. સામાન્ય રીતે ધર્મજિજ્ઞાસુ

આત્માર્થી માણસ શાસ્ત્રોની પંક્તિઓના અર્થ કરતી વખતે પોતાની બુદ્ધિને કસે છે અને શાસ્ત્રના અર્થ પામવાને મથે છે. તે પોતાની બુદ્ધિને શાસ્ત્રના સાચા અર્થ કરવામાં કામે લગાડી દે છે. એથી શાસ્ત્રોમાં જે પ્રમાણે અર્થ અને આશય હોય છે બરાબર તે જ પ્રમાણે ઉલ્લાસથી ગ્રહણ કરવા તે તત્પર રહે છે. એનું મન સર્વથા મુક્ત હોય છે. પરંતુ જો કદાગ્રહને કારણે એના મનમાં વિપરીતતા આવી ગઈ હોય તો પછી તે પોતાના ધારેલા અર્થ શાસ્ત્રમાંથી મારીમચડીને કાઢવા માટે પોતાની બુદ્ધિને બળજબરીથી કામે લગાડી દે છે. એક શબ્દના ઘણા અર્થ થતા હોય છે. એટલે તે શબ્દોનો અર્થ દુરાકૃષ્ટતાથી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કરવા કોશિષ કરે છે. પરંતુ તેનો આવો બૌદ્ધિક વ્યાયામ અને આશય પકડાઈ જતાં તે હાસ્યાસ્પદ બની જાય છે. તેમાં રહેલો અસંગતિદોષ તરત નજરમાં આવી જાય છે. જેમ કોઈ માણસ મૃગજળ જોઈને તેમાંથી પાણી કાઢવા માટે પોતાનો ઘડો નાખે તો તે અફળાય છે અને એનો અવાજ થતાં એ વાત છતી થઈ જાય છે, તેવી રીતે કદાગ્રહીઓએ કરેલા અર્થ હાસ્યાસ્પદ બની જાય છે. તરત પકડાઈ જતાં તેઓ ખુલ્લા પડી જાય છે.

[૪૮૫] અસદ્ગ્રહો यस્ય ગતો ન નાશં
 ન દીયમાનં શ્રુતમસ્ય શસ્યમ્ ।
 ન નામ વૈકલ્યકલંકિતસ્ય
 પ્રૌઢા પ્રદાતું ઘટતે નૃપશ્રીઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : જેનો અસદ્ગ્રહ નાશ પામ્યો ન હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન આપવું પ્રશસ્ય નથી, કારણ કે વિકળતાથી (શારીરિક ખોડથી) કલંકિત થયેલાને મોટી રાજ્યલક્ષ્મી આપવી ઘટતી નથી.

વિશેષાર્થ : જેનો કદાગ્રહ ગયો નથી એવા માણસને શ્રુતજ્ઞાન આપી શકાય નહિ. જો શ્રુતજ્ઞાન એને આપવામાં આવે તો તે વાત પ્રશસ્ય ન ગણાય. શ્રુતજ્ઞાન પોતે પ્રશસ્ય છે, ઈષ્ટ છે. તેનો મહિમા છે. તે અનધિકારી વ્યક્તિને આપી ન શકાય. જેનું મન મુક્ત નથી, પણ કદાગ્રહથી ખરડાયેલું છે એના મનમાં શ્રુતજ્ઞાન સારી રીતે પ્રવેશ પામી ન શકે. એવા માણસ પાસે શ્રુતજ્ઞાન હોય તો તે શાસ્ત્રવચનના ખોટા અર્થ મન ફાવે તેમ કરી લોકોને ઉન્માર્ગે લઈ જાય. એથી તો ઊલટો અનર્થ થાય. તે કદાગ્રહી શ્રુતજ્ઞાનનો ક્યારે અવળો ઉપયોગ કરી બેસશે એ કહી શકાય નહિ. એ માટે અહીં રાજકુમારનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. જૂના વખતમાં રાજાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે રાજકુંવરને ગાદીએ બેસાડવામાં આવતો. રાજા વહેલો મૃત્યુ પામે અને રાજકુંવર સગીર વયનો હોય તો તેના હાથમાં રાજ્યશાસનની ધુરા સોંપવામાં આવતી નહિ. વળી રાજકુંવર જો અપંગ હોય કે મંદબુદ્ધિવાળો હોય કે ચક્રમ હોય કે ગાંડો હોય તો પણ રાજા તેને પોતાની રાજ્યસત્તા સોંપતા નહિ. રાજાની અનુપસ્થિતિમાં મંત્રીઓ પણ એ વાતની તકેદારી રાખતા. રાજ્યલક્ષ્મી તો તેને જ સોંપી શકાય કે જે એને શોભાવે અને જેનાથી રાજ્યકર્તા પણ શોભે. રાજા વિકળ હોય એટલે કે શારીરિક ખોડખાંપણવાળો હોય કે ચક્રમ હોય તો પ્રજામાં એનું બહુમાન ન રહે. મંત્રી એને ગાંઠે નહિ અને દુશ્મન રાજાઓ ગમે ત્યારે આક્રમણ લઈ આવે. જેમ યોગ્ય વ્યક્તિના હાથમાં જ રાજ્યલક્ષ્મી સોંપી શકાય તેમ યોગ્ય પાત્રને જ શ્રુતજ્ઞાન આપી શકાય. પૂર્વગ્રહપીડિત, કદાગ્રહયુક્ત અનધિકારી વ્યક્તિને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી તો પરિણામે અનર્થ જ થાય.

[૪૮૬] આમે ઘટે વારિ ધૃતં યથા સદ્-
વિનાશયેત્સ્વં ચ ઘટં ચ સઘઃ ।
અસદ્ગ્રહગ્રસ્તમતેસ્તથૈવ
શ્રુતાત્પ્રદત્તાદુભયોર્વિનાશઃ ॥૧૪॥

અનુવાદ : જેમ કાચા ઘડામાં ભરેલું પાણી પોતાનો તથા ઘડાનો તત્કાળ નાશ કરે છે, તેમ જેની બુદ્ધિ અસદ્ગ્રહથી ગ્રસ્ત છે તેને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી તે બંનેનો વિનાશ થાય છે.

વિશેષાર્થ : જે માણસ કદાગ્રહી છે તે સાચી વાત ગ્રહણ કરવા ઈચ્છતો નથી અને કરી શકવાનો નથી. આવા માણસને શ્રુતજ્ઞાન આપવામાં આવે તો તેનું શું પરિણામ આવે ? કદાગ્રહરહિત માણસ હોય તો શ્રુતજ્ઞાનથી એની પ્રજ્ઞા વિકાસ પામે છે. શ્રુતજ્ઞાન એના માટે ઉપકારક બને છે. એ જ્ઞાન એની ભવભ્રમણની પરંપરાને ઘટાડે છે. પરંતુ જે માણસ કદાગ્રહી હોય એને જો શ્રુતજ્ઞાન આપવામાં આવે તો એ શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ પોતાના કદાગ્રહના પોષણ અર્થે જ કરશે. એથી તો ઊલટું એને નુકસાન થશે. જો કોઈ પાકો ઘડો હોય અને એમાં નિર્મળ જળ ભરવામાં આવ્યું હોય તો જળ એમાં ટકી રહે છે અને એ જળ ઘડાને ઠંડક આપે છે. એ જળ બીજાની તરસ સંતોષે છે અને અન્ય રીતે પણ કામ લાગે છે. પરંતુ જો માટીના કાચા ઘડામાં પાણી ભર્યું હોય તો એ ઘડો થોડા વખતમાં ફસકી જશે. એથી ઘડો તો નષ્ટ પામે છે, પણ સાથે સાથે એમાં ભરેલું નિર્મળ નીર પણ ઢોળાઈ જાય છે અને તે કોઈને કામ આવતું નથી. તેવી રીતે કદાગ્રહી માણસને ભણાવેલું શ્રુતજ્ઞાન નિરર્થક નીવડે છે, એટલું જ નહિ, એ દ્વારા કદાગ્રહીની અવળી મતિ પોષાય છે અને એને કારણે એનું ભવભ્રમણ વધી જાય છે. એટલે કદાગ્રહીને શ્રુતજ્ઞાન આપવાથી અંતે તો એનું જ અહિત થાય છે.

[૪૮૭] અસદ્ગ્રહગ્રસ્તમતેઃ પ્રદત્તે
હિતોપદેશં સ્વલુ યો વિમૂઢઃ ।
શુનીશરીરે સ મહોપકારી
કસ્તૂરિકાલેપનમાદધાતિ ॥૧૫॥

અનુવાદ : જેની બુદ્ધિ અસદ્ગ્રહથી ગ્રસ્ત છે એવાને જો કોઈ મૂઢ પુરુષ હિતોપદેશ આપે તો તે (ઉપદેશ) મહાઉપકારી હોવા છતાં કૂતરીના શરીર પર કસ્તૂરીનો લેપ કરે છે.

વિશેષાર્થ : જે માણસ અસદ્ગ્રહથી ગ્રસ્ત થયેલો હોય તેને ઉપદેશ આપવો એ તો પથ્થર ઉપર પાણી ઢોળવા જેવું ગણાય. હિતબુદ્ધિથી કહેલાં વચનો પણ નિરર્થક નીવડવાનો સંભવ રહે છે. જ્યાં એવી ખાતરી હોય કે પોતાની મહેનત વ્યર્થ જવાની જ છે તો પછી ત્યાં એવી મહેનત કરવી તે તો મૂઢતા જ કહેવાય. સર્વ પ્રત્યે ઉપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા કેટલાક મહાત્માઓ આવા કદાગ્રહી માણસોને સમજાવવા માટે હિતોપદેશનાં વચનો કહે છે, પરંતુ તે પણ વ્યર્થ જાય છે. અહીં દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે કે શીતોપચાર માટે, ઔષધોપચાર માટે કે કેવળ દુર્ગંધ નિવારવા માટે ચંદન, કસ્તૂરી વગેરેના

લેપ કરવામાં આવે છે. લેપ યથાસ્થાને કરાય તો જ એની ઉપયોગિતા રહે છે. જો તે અસ્થાને કરાય તો એ નકામી મહેનત તરીકે પુરવાર થાય છે. કૂતરીનો સ્વભાવ છે ધૂળમાં આળોટવાનો, ગંદકીમાં રખડવાનો. એ કૂતરીને ચંદનના લેપથી પણ મોંઘો એવો કસ્તૂરીનો લેપ કરવામાં આવે તો એથી કૂતરીને કંઈ ગુણ થવાનો નથી. તે તો આપણી નજર સામે જ ધૂળમાં આળોટવાની છે. આપણો મોંઘો લેપ ઘડીકમાં નષ્ટ થઈ જવાનો છે અને કૂતરી તો એવી ને એવી જ ગંધાતી રહેવાની છે. તો પછી એવો લેપ કરવાનું પ્રયોજન શું ? એટલે કે ગમે તેટલો સરસ ઉપદેશ ઉચ્ચ કક્ષાના મહાત્મા આપે તો પણ જો નિશ્ચિતપણે નિરર્થક જવાનો હોય તો તેવો ઉપદેશ આપવા કરતાં ઉપદેશ ન આપવો સારો, કારણ કે એ બધી મહેનત વ્યર્થ જવાની જ છે.

[૪૮૮] कष्टेन लब्धं विशदागमार्थं
ददाति योऽसद्ग्रहदूषिताय ।
स खिद्यते यत्नशतोपनीतं
बीजं वपन्नूषरभूमिदेशे ॥૧૬॥

અનુવાદ : જે માણસ કષ્ટથી મેળવેલા આગમના વિશદ અર્થને અસદ્ગ્રહથી દૂષિત હોય તેવાને આપે છે તે સેંકડો પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરેલા બીજને ક્ષારવાળી ભૂમિમાં વાવીને ખેદ પામે છે.

વિશેષાર્થ : આગમ શાસ્ત્રોના યોગ્ય અર્થ કરવાનું કામ બૌદ્ધિક શ્રમથી ભરેલું છે. પરંતુ એ અર્થ સમજાય ત્યારે ઘણો પ્રકાશ સાંપડે છે. ચિત્ત આનંદિત થઈ જાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનું એટલે કે શાસ્ત્રજ્ઞાનનું એક લક્ષણ છે કે અમુક કઠિન વિષયમાં પોતાને જો સાચી રીતે અર્થ કરતાં આવડ્યો હોય તો તે અર્થ બીજાને કહેવાનું મન કુદરતી રીતે થયા વગર રહે નહિ. સદ્ગુરુ પોતે ક્યારેક આવી સરસ રીતે અર્થ બેસાડી શકે ત્યારે એથી ઘણાને લાભ થાય છે. પરંતુ અમુક વ્યક્તિ પોતાના ઊંધા મતમાંથી નીકળવાની જ ન હોય, તો એવી કદાચહી વ્યક્તિને એ અર્થ સમજાવવાથી તો તેનું પરિણામ સારું ન આવે. ક્યારેક એવો ખેદ થાય કે ‘આવા ખોટા જડ માણસને ક્યાં અર્થ શીખવાડ્યો ? આ તો એનો દુરુપયોગ જ કરશે. એનું પરિણામ સારું નહિ આવે.’ આવી પરિસ્થિતિ સમજાવવા માટે અહીં દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. જેમકે કોઈ ખેડૂતે ખેતી કરવા માટે સારામાં સારું અને મોંઘામાં મોંઘું બિયારણ ઘણી મહેનત કરીને મેળવ્યું હોય અને એટલી જ મહેનત કરીને જમીનમાં વાવ્યું હોય, પણ પછીથી એને જ્યારે ખબર પડે કે આ તો ઉપરભૂમિ છે એટલે કે ખારાશવાળી જમીન છે એટલે એમાં કશું ઊગવાનું નથી ત્યારે પોતે લીધેલા પરિશ્રમ માટે એને ખેદ અને પસ્તાવો થાય છે. આવો જ કડવો અનુભવ કદાચહીને શ્રુતજ્ઞાન આપવામાં સદ્ગુરુને થાય છે.

[૪૮૯] वृणोति शास्त्राणि गुरोस्तदाज्ञां
करोति नासद्ग्रहवान् कदाचित् ।
विवेचकत्वं मनुते त्वसार-
ग्राही भुवि स्वस्य च चालनीवत् ॥૧૭॥

અનુવાદ : અસદ્ગ્રહી માણસ કદાચિત્ ગુરુ પાસેથી શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે છે, પરંતુ તેમની

આજ્ઞામાં રહેતો નથી અને તે પોતાને વિવેચક માને છે, પણ વસ્તુતઃ જગતમાં તે પોતાને માટે તો ચાળણીની જેમ અસારને ગ્રહણ કરવાવાળો હોય છે.

વિશેષાર્થ : અસદ્ગ્રહવાળો માણસ ક્યારેય ગુરુ પાસેથી શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની અભિલાષા રાખતો નથી. કદાચ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરે તો પણ તે ક્યારેય ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરતો નથી. પોતાને બધું આવડે છે તથા પોતે વિવેચક છે એવા મિથ્યાભિમાનમાં જ તે રાચે છે. આવા માણસને કોની સાથે સરખાવી શકાય ? ચાળણી સાથે. કારણ કે ગુરુની પાસે હોવા છતાં અને શાસ્ત્રશ્રવણની તક મળવા છતાં તે તેમાંથી કશું સારું અને સાચું ગ્રહણ કરતો નથી. તે પોતે જાણે મોટો વિવેચક હોય તેમ વર્તે છે. ચાળણીમાં બે રીતે ચાળવાની શક્તિ છે. સાર અને અસારને જુદાં પાડવાની આ વાત છે. ચાળણી ઉત્તમ વસ્તુને કાઢી નાખી પોતાની પાસે તો છોતરાં, ફોતરાં, કાંકરા વગેરે રાખે છે અને કહે છે કે જુગો મેં કેવું સરસ પ્રાપ્ત કર્યું ! વસ્તુતઃ ચાળણીએ પોતે તો અસાર વસ્તુને જ ગ્રહણ કરી અને સાર વસ્તુ નીકળીને નીચે જતી કરી. એ પ્રમાણે કદાગ્રહી માણસ ગુરુની સમીપે રહેવા છતાં અને શાસ્ત્રશ્રવણ કરવા છતાં અવળો બોધ ગ્રહણ કરે છે. તે ઉત્તમ વસ્તુને ગ્રહણ ન કરતાં અસાર વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે.

[૪૯૦] દંભાય ચાતુર્યમઘાય શાસ્ત્રં

પ્રતારણાય પ્રતિભાપટુત્ત્વમ્ ।

ગર્વાય ધીરત્વમહો ગુણાના-

મસદ્ગ્રહસ્થે વિપરીતસૃષ્ટિઃ ॥૧૮॥

અનુવાદ : અહો, અસદ્ગ્રહીના ગુણોની કેવી વિપરીત સૃષ્ટિ છે ! તેનું ચાતુર્ય દંભ માટે છે, તેનું શાસ્ત્રાધ્યયન પાપ માટે થાય છે, બુદ્ધિની પટુતા છેતરવા માટે થાય છે અને ધીરપણું ગર્વ માટે થાય છે.

વિશેષાર્થ : માણસમાં જે કંઈ સદ્ગુણો ખીલે છે એનો એ સદુપયોગ પણ કરી શકે છે અને દુરુપયોગ પણ કરી શકે છે. માણસની બુદ્ધિ જો ઘણી ખીલી હોય તો એ વડે એ પોતાના દુર્ગુણોને યુક્તિપૂર્વક ઢાંકી શકે છે અને બીજાના દુર્ગુણોને છતા કરી દે છે. કદાગ્રહી માણસમાં પોતાના ગુણોનો વિપરીત ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિ સહજ રહેલી હોય છે, કારણ કે એનો આશય જ દુષ્ટ હોય છે. તે ઘણો ચતુર, હોશિયાર, બુદ્ધિશાળી હોય છે. પરંતુ એથી એની દંભવૃત્તિ ઘણી વધી જાય છે. પોતે હોય તેના કરતાં જુદા, સારા બતાવવાની સરસ આવડત એનામાં આવી ગઈ હોય છે. શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી વ્યક્તિમાં સારાસારનો વિવેક આવે છે, પાપ અને પુણ્યની સમજ વિકસે છે, હેય શું અને ઉપાદેય શું તેનો એને ખ્યાલ રહે છે, પરંતુ કદાગ્રહી વ્યક્તિ તો પોતાના શાસ્ત્રાભ્યાસથી પોતાનાં પાપોનો બચાવ ખોટી દલીલો દ્વારા કરે છે. તે એટલો ચતુર હોય છે કે એક વખત તો બીજાના મનમાં ઠસાવી દે છે કે પોતે જે કર્યું તે બરાબર છે. કદાગ્રહી વ્યક્તિમાં જો પ્રતિભા હોય, પટુત્વ હોય, નિપુણતા હોય તો તે દ્વારા એ બીજાનો ગેરલાભ ઉઠાવે છે. બીજાને ભોળવવાની, છેતરવાની આવડત કે ફાવટ તેની પાસે હોય છે. એ દ્વારા તે બીજાને આંજી નાખી પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે. સારી પ્રતિભાને લીધે વાણી ઉપર તે પ્રભુત્વ

ધરાવે છે. પોતાના વાચાળપણાથી બીજાને તે ફસાવી શકે છે. એનામાં ધીરપણું હોય છે, પરંતુ તે ગર્વમાં પરિણમે છે. પોતાની સ્વસ્થતા માટે તે અભિમાન ધરાવે છે; આમ કદાગ્રહી માણસનું મુખ્ય લક્ષણ પોતાનો મત એ જ સાચો, પોતે કહે તે જ યોગ્ય એવું સિદ્ધ કરવાનું હોવાથી પોતાનામાં નૈસર્ગિક રીતે રહેલા કે વિકસેલા ગુણોનો તે અવળો ઉપયોગ કરે છે. એટલે જ કદાગ્રહી માણસના વચનમાં તરત વિશ્વાસ મૂકી ન શકાય.

[૪૯૧] અસદ્ગ્રહસ્થેન સમં સમન્તાત્-

સૌહાર્દભૃદ્દુઃસ્વમવૈતિ તાદૃગ્ ।

ઉપૈતિ યાદૃક્ કદલી કુવૃક્ષ-

સ્ફુટત્ત્રુટત્ કંટકકોટિકીર્ણા ॥૧૧॥

અનુવાદ : ખરાબ વૃક્ષના ફૂટતા અને તૂટતા અનેક કાંટા ભોંકાવાથી જેમ કેળ દુઃખ પામે છે તેમ અસદ્ગ્રહીની સાથે મૈત્રી કરનાર દુઃખ પામે છે.

વિશેષાર્થ : કદાગ્રહી માણસ કેવો છે અને એ પોતાની જાતને કેવું નુકસાન પહોંચાડે છે તે બતાવ્યા પછી એવી વ્યક્તિઓના સંપર્કમાં આવનારને પણ કેવું નુકસાન પહોંચવાનો સંભવ છે તે આ શ્લોકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે કદાગ્રહી માણસ સાથે મૈત્રી પણ ન કરવી જોઈએ. પોતાના ખોટા મતનો દુરાગ્રહ રાખનાર માણસ સમાજમાં આદર પામતો નથી. જેમ જેમ એના દુરાગ્રહી સ્વભાવની લોકોને ખબર પડે છે તેમ તેમ લોકો એનાથી આઘા ખસતા જાય છે. કદાગ્રહી માણસના ચિત્તમાં ઉશ્કેરાટ રહે છે. સમજણનો ત્યાં અભાવ હોય છે. તે સમજવા માગતો પણ નથી. આથી તે બધે અપ્રિય થઈ પડે છે. એની સંગત રાખવાનું કોઈને ગમતું નથી. સમાજના ચાલુ વ્યવહારોમાં પણ આવું સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. કદાગ્રહી માણસ સાથે સંબંધ રાખવાથી, એની વગોવણીની સાથે સાથે આપણી પણ વગોવણી થાય છે. એથી વેપારધંધામાં કે કૌટુંબિક સંબંધો બાંધવામાં, યાત્રા-પ્રવાસમાં એમ વિવિધ રીતે એવા માણસના છાંટા આપણને પણ ઊડે છે. પોતાના આગ્રહી સ્વભાવને કારણે આપણી સાદી સીધી વાત પણ એને સ્વીકારવાનું ગમતું નથી. આવી પ્રકૃતિવાળા માણસની જો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે સંગતિ કરવામાં આવે તો એની ઊંધી સમજણના આગ્રહથી આપણને વધુ નુકસાન થવાનો સંભવ છે. એવી મૈત્રીનો ગેરલાભ આપણને અવશ્ય થવાનો. પછી તો એવો પણ વખત આવે કે એ મૈત્રીમાંથી આપણે છટકી ન શકીએ અથવા આપણને તે છટકવા ન દે. જેમ બોરડી, બાવળ જેવાં કાંટાળાં વૃક્ષોની બાજુમાં જ કોમળ કદલી એટલે કે કેળનું વૃક્ષ ઊગ્યું હોય તો એ કેળના પાંદડામાં કાંટા આરપાર ભોંકાયા વગર રહે નહિ. કેળનાં પાંદડાં એથી ફાટી પણ જાય. કેટલાક કાંટા થડમાં કે ફળમાં પણ ભોંકાય. તૂટીને ઊડેલા અનેક કાંટા પણ એમાં ભરાઈ જાય. એથી સતત પીડા થયા કરે. ત્યાં કાંટા કાઢનાર કોઈ હોય નહિ. એટલે એ કષ્ટ સહન કર્યા કરવું પડે. આમ, કદાગ્રહી વ્યક્તિની સોબત પણ કાંટાવાળા વૃક્ષોની સોબત જેવી છે. એથી સમજપૂર્વક એનાથી દૂર રહેવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવામાં જ લાભ છે, કારણ કે કેટલાક ચતુર દુરાગ્રહીઓ પોતાની જાળમાંથી ભોળા જીવોને છટકવા નથી દેતા.

[૪૯૨] વિદ્યા વિવેકો વિનયો વિશુદ્ધિઃ
સિદ્ધાન્તવાલ્લભ્યમુદારતા ચ ।
અસદ્ગ્રહાદ્ યાન્તિ વિનાશમેતે
ગુણાસ્તૃણાનીવ કળાદ્ દવાગ્નેઃ ॥૨૦॥

અનુવાદ : દાવાનળના તણખાથી જેમ ઘાસ નાશ પામે છે તેમ અસદ્ગ્રહથી વિદ્યા, વિવેક, વિનય, વિશુદ્ધિ, સિદ્ધાન્ત માટેની પ્રીતિ અને ઉદારતા—આ ગુણો નાશ પામે છે.

વિશેષાર્થ : માણસ જ્યારે સમજવાનો કે સત્ય સ્વીકારવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરીને પોતાના ખોટા મતનો જ આગ્રહ સેવવા લાગે છે ત્યારે જો કેટલાક સદ્ગુણો તેનામાં રહેલા હોય તો તે મોડા કે વહેલા નાશ પામે છે. વળી સદ્ગુણો તેનામાં પહેલેથી જ ન હોય તો તે પછીથી આવતા નથી. મતાગ્રહી માણસ પછી મતાંધ બને છે. મતાંધ બનેલા માણસને એની દૃષ્ટિ ખુલ્લી ન હોવાથી પોતાનાથી જુદા મતનાં શાસ્ત્રો વાંચવાં ગમતાં નથી. એથી એકંદરે તો વિદ્યા પ્રત્યે જ એને અપ્રીતિ થાય છે. સમજદાર અને તત્ત્વવિમર્શ કરી શકનાર વ્યક્તિ પણ જ્યારે પોતાના મતથી વિપરીત એવા ગ્રંથોનું જો વારંવાર વાંચન કરે તો સંભવ છે કે એની માન્યતા ડગી જાય. એવી ચંચલ મનની વ્યક્તિઓને ખોટા પ્રચારાત્મક ગ્રંથો બહુ વાંચવા દેવા ન જોઈએ એ સમજી શકાય એવી વાત છે. પરંતુ બીજી બાજુ અસદ્ગ્રહી માણસ તો સારા, સાચા ગ્રંથો વાંચવાથી પોતાની જાતને હેતુપૂર્વક વંચિત રાખે છે. વિદ્યા માટેની એની લાગણી બુઝી થઈ જાય છે. પોતાના મત માટે આગ્રહી હોવાને કારણે તેનામાંથી સારાસારનો, કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક પણ ઓછો થવા લાગે છે. ક્યારેક તો તેને ભય રહે છે કે જો વિવેક દર્શાવવા જશે તો પોતાનો મત ઢીલો પડી જશે. એટલે સમજવા છતાં તે વિવેક દર્શાવતો નથી. પોતાના મતના અભિનિવેશને કારણે તે વિનયી થઈ શકતો નથી. તેના નમ્રતા, લઘુતા, નિરાભિમાનતા વગેરે ગુણો ઘસાઈ જાય છે. બીજાને પણ પોતાનો મત હોઈ શકે એવો ઉદાર ભાવ એનામાંથી ચાલ્યો ગયો હોવાથી ચિત્તવિશુદ્ધિ, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા વગેરે ગુણો પણ એનામાં મંદ પડવા લાગે છે. પોતાનાથી વિપરીત મત તે સહી શકતો નથી. આમ એક ગુણની સાથે બીજો અને બીજાની સાથે ત્રીજો ગુણ એમ તેના વિવિધ સદ્ગુણો નાશ પામે છે. અહીં ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે કે ક્યાંક દાવાનળ ફાટ્યો હોય અને એના તણખા ચારે બાજુ જોરજોરથી ઊડતા હોય અને એમાંનો એક તણખો પોતાના ખેતરમાં રાખેલી ઘાસની ગંજીમાં પડે તો એ એક જ તણખો સમગ્ર ઘાસને બાળી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેવી રીતે અસદ્ગ્રહ નામનો એક જ દુર્ગુણ બીજા ઘણા બધા સદ્ગુણોને બાળી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે.

[૪૯૩] સ્વાર્થઃ પ્રિયો નો ગુણવાંસ્તુ કશ્ચિન્
મૂઢેષુ મૈત્રી ન તુ તત્ત્વવિત્સુ ।
અસદ્ગ્રહાપાદિતવિભ્રમાણાં
સ્થિતિઃ કિલાસાવધમાધમાનામ્ ॥૨૧॥

અનુવાદ : અસદ્ગ્રહમાં વિભ્રમ પામેલા અધમાધમ માણસોની સ્થિતિ એવી હોય છે કે

તેઓને કોઈ ગુણવાન વ્યક્તિ નહિ, પણ સ્વાર્થ પ્રિય લાગે છે અને તેઓ તત્ત્વવેત્તાઓની સાથે નહિ પણ મૂર્ખ માણસો સાથે મૈત્રી રાખે છે.

વિશેષાર્થ : એક વખત દુરાગ્રહીનો સ્વભાવ વિચિત્ર થઈ જાય તે પછી તેને પોતાના જેવા માણસો જ ગમે. એની સંગત એવા અન્ય મૂઢ માણસો સાથે થવા લાગે. કદાગ્રહી માણસ પોતાના અભિપ્રાય માટે જ આગ્રહ રાખે. એને કારણે એનામાં સ્વાર્થપટુતા આવવા લાગે. પોતાનાથી વિપરીત માન્યતાવાળા સાથે એટલે કે સાચા, ખુલ્લા દિલના, મુક્ત મનના ગુણવાન તત્ત્વરસિકો સાથે એને ફાવે નહિ. પોતાનો સ્વાર્થ પોષાય એવા મૂર્ખ માણસો સાથે એની દોસ્તી જામે. પરંતુ પછી એનું પરિણામ એવું આવે છે કે ઉત્તરોત્તર અધમ માણસ સાથે એની દોસ્તી વધતી જાય અને એ દોસ્તીનું સ્તર ઊતરતું જાય. એવા દુરાગ્રહી માણસોની આધ્યાત્મિક સાધનાનો વિકાસ આ રીતે અટકી જાય છે, એટલું જ નહિ તેઓ પાછા પડે છે.

[૪૮૪] इदं विदंस्तत्त्वमुदारबुद्धि-
रसद्ग्रहं यस्तृणवज्जहाति ।
जहाति नैनं कुलजेव योषिद्-
गुणानुरक्ता दयितं यशःश्री ॥२२॥

અનુવાદ : આમ તત્ત્વને જાણનાર જે ઉદાર બુદ્ધિવાળો તૃણની જેમ અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરે છે તેનો, ગુણાનુરાગી યશલક્ષ્મી, કુળવાન સ્ત્રીની જેમ, ત્યાગ કરતી નથી.

વિશેષાર્થ : એક વખત કદાગ્રહનું સ્વરૂપ સમજાયું હોય અને આધ્યાત્મિક વિકાસમાં તેનાથી થતા નુકસાનનો ખ્યાલ આવી ગયો હોય તો તેવી વ્યક્તિએ કદાગ્રહી ન થવું જોઈએ. વિશેષતઃ તત્ત્વના જાણનાર, સ્યાદ્વાદશૈલીના મર્મજ્ઞ, ઉદાર દષ્ટિવાળા, બીજાના સાચા દષ્ટિબિન્દુનો સદ્ભાવપૂર્વક સ્વીકાર કરનાર મહાત્માઓ તો હંમેશાં કદાગ્રહથી દૂર જ રહે છે. ક્યારેક પોતાના મંતવ્યમાં કશીક ક્ષતિનો ખ્યાલ આવે કે તરત જ તેઓ પોતાની પ્રતિષ્ઠાની પરવા કર્યા વગર તેનો સ્વીકાર કરી લે છે. જેઓ નિખાલસ છે, ઉચ્ચ ધ્યેયની અભિલાષાવાળા છે, તેઓની તો આ રીતે વસ્તુતઃ પ્રતિષ્ઠા ઊલટી વધે છે. યશલક્ષ્મી એમના તરફ ખેંચાઈને આવે છે. કુળવાન પતિવ્રતા સ્ત્રીની જેમ એ યશલક્ષ્મી એવા મહાત્માઓનો ક્યારેય ત્યાગ કરતી નથી. અર્થાત્ એવા ઉદારદિલ, પ્રામાણિક, સંનિષ્ઠ, સહિષ્ણુ, તત્ત્વજ્ઞ મહાત્માઓની ક્યારેય અપકીર્તિ થતી નથી. ગ્રંથકર્તા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ અહીં પ્રબંધના આ છેલ્લા શ્લોકમાં પોતાનું નામ શ્લેષથી ગૂંથી લીધું છે.

इति असद्ग्रहत्यागाधिकारः ।

असद्ग्रहत्याग अधिकार संपूर्ण